

Roeien met de riemen die je hebt

De gevolgen van de maritieme 'eigendomsrevolutie' op de politieke emancipatie in de Atheense democratie, ca. 800 – ca. 410 v. Chr.

Figuur 1: De Olympias, een replica van een vierde -eeuwse trirem.

Door: Gerben Hospers
Studentnummer: 5503027
Datum: 30 maart 2018
Vak: Bachelorscriptie Geschiedenis
Begeleider: dr. F. van den Eijnde
Aantal woorden: 12.930 (exclusief noten)
Bijlagen: Samenvatting & Bronvermelding

Samenvatting

Rond het jaar vijfhonderd v. Chr. vond er een maritieme 'eigendomsrevolutie' plaats in de Atheense oorlogsvloot. Waar de oorlogsvloot voorheen bestond uit schepen in het bezit van de plaatselijke aristocratie, ontwikkelde Athene rond deze tijd een vloot in het bezit van de *polis*. Ongeveer gelijktijdig transformeerde Athene van een aristocratie in een democratie. In deze scriptie wordt onderzocht wat deze verandering in scheepswerving betekende voor de politieke emancipatie van de Atheense burger. Dit onderzoek levert een bijdrage aan het debat over de verhoudingen tussen de democratie enerzijds en politieke emancipatie anderzijds. Door te kijken naar sociale instituties op het gebied van scheepswerving wordt deze verhouding bestudeert. De maritieme 'eigendomsrevolutie' vond zijn weerslag in zowel de formele als de informele instituties van de Atheense *polis*. Sommige instituties, zoals het aristocratische streven naar *aretè* of eer bleven onveranderd. Middels een nieuwe institutie genaamd de *trièrarchia* werd de vloot gefinancierd door de Atheense bovenlaag, maar was in het bezit van de *polis*. Op het eerste gezicht lijkt de maritieme 'eigendomsrevolutie' een aantasting op de aristocratische machtsbasis. De verandering in scheepswerving vond echter plaats in een roerige tijd van democratische hervormingen. Juist deze democratische hervormingen vormden de grootste bedreiging voor de aristocratische machtspositie. Voor de instelling van de democratie lag de politieke macht bij de aristocratie. Dankzij de democratie konden alle burgers deelnemen aan de politieke besluitvorming. Mede dankzij de *trièrarchia* behield de aristocratie tot op zekere hoogte haar machtsbasis. De *trièrarchia* diende als emancipatoir participatievehikel in de Atheense politiek voor zowel de Atheense aristocratie als de roeiers van de schepen. De roeiers werden zich bewust van hun politieke positie terwijl de aristocraten zich aanpasten aan de nieuw ontstane politieke orde. Dankzij de *trièrarchia* waren de aristocraten in staat meer invloed uit te oefenen op de politieke besluitvorming dan andere burgers. Hierdoor bleven de aristocraten een leidende rol spelen in de Atheense politiek.

Inhoudsopgave

Inleiding	3
Instituties.....	6
Hoofdstuk 1: Atheense scheepswerving in de Archaïsche Periode	8
Inleiding	8
<i>Naukrariai</i>	9
<i>Aretè</i> en scheepswerving	13
De maritieme ‘eigendomsrevolutie’	15
Deelconclusie.....	19
Hoofdstuk 2: Institutionele veranderingen	20
Inleiding	20
De <i>trièrarchia</i>	21
<i>Aretè</i> en de <i>trièrarchia</i>	23
Ratio en de <i>trièrarchia</i>	25
Deelconclusie.....	26
Hoofdstuk 3: Democratische participatie dankzij de <i>trièrarchia</i>	27
Inleiding	27
Democratie en de <i>trièrarchia</i>	28
Politieke participatie van de <i>trièrarchoi</i>	29
Politieke participatie van de <i>thètes</i>	32
Deelconclusie.....	36
Conclusie	37
Bronvermelding.....	41
Afbeeldingen	41
Primaire bronnen	41
Secundaire literatuur.....	42

Inleiding

In de Archaïsche tijd (ca. 800 – ca. 500 v. Chr.) hadden Griekse *poleis*, enkele uitzonderingen daargelaten, geen oorlogsschepen in bezit. In tijden van oorlog werden schepen van de plaatselijke aristocratie en handelaren gebruikt. Deze schepen waren over het algemeen schepen die in vreedstijd gebruikt werden voor de overzeese handel en dus geen puur militair doel hadden. Als de oorlog voorbij was, dan kwamen de schepen weer in handen van hun oorspronkelijke eigenaren. Aan het einde van de zesde eeuw en aan het begin van de vijfde eeuw v. Chr. is er een verandering waarneembaar: *poleis* beginnen zelf met gemeenschapsgeld grootschalige scheepsbouwprojecten te financieren.¹ Deze maritieme ‘eigendomsrevolutie’ creëerde vloten die eigendom van de *polis* waren. In tegenstelling tot de werving van oorlogsschepen van de eerder beschreven periode had de *polis* nu zelf de taak de schepen in vreedstijd te onderhouden, wat erg kostbaar kon zijn. Tevens moest de *polis* bemanningsleden opleiden die op deze schepen konden dienen. Deze verandering in scheepswerving bracht andere, institutionele veranderingen teweeg binnen de Griekse *poleis*.

Gezien de omvang van deze scriptie is het onmogelijk om te onderzoeken wat deze verandering in scheepswerving betekende voor alle Griekse *poleis*. Mede hierom zal dit onderzoek zich richten op één *polis*: Athene. Het is om twee redenen relevant om Athene te onderzoeken. Ten eerste, omdat over Athene het meeste bronmateriaal beschikbaar is, hetgeen dit onderzoek uitvoerbaar maakt.² Ten tweede, vond de stichting en vroege consolidatie van de Atheense democratie min of meer gelijktijdig plaats met de verandering van scheepswerving. Het lijkt aannemelijk dat dit van invloed was op de ‘eigendomsrevolutie’. Vanwege deze specifieke omstandigheden, was de wijze waarop de ‘eigendomsrevolutie’ zich in Athene voltrok, uniek binnen de Griekse wereld. Er bestaat veel secundaire literatuur over de Atheense scheepswerving in de Archaïsche Periode. Er is tot op heden geen consensus over de werking hiervan, daarom zal deze scriptie mede ten doel hebben de verschillende academische visies te schetsen en tegen elkaar af te wegen. Over de ‘eigendomsrevolutie’ bestaat een gedegen wetenschappelijk corpus. Binnen de beschikbare literatuur bestaat er

¹ B.A. Kaiser, ‘The Athenian Trierarchy: mechanism design for the private provision of public goods’, *The Journal of economic history* 67 (2007) 445–480, aldaar 447. Tenzij aangegeven, zijn alle jaartallen v. Chr.

² E. W. Robinson, *Democracy Beyond Athens: Popular Government in the Greek Classical Age* (Cambridge 2011) 217.

consensus over het feit dat deze ‘eigendomsrevolutie’ heeft plaatsgevonden.³ Echter, verschillende auteurs zijn het oneens over hoe deze verandering zich voltrok. De Nederlandse historicus Herman Wallinga behandelde in zijn boek, *Ships and sea-power before the great Persian War* uit 1993 onder andere de verandering van scheepswerving.⁴ Bij deze verandering dichtte hij een belangrijke rol toe aan de zogenaamde *naukrariai*, Atheense instituties uit de zesde eeuw, mogelijk zelfs ouder. Voordat de ‘eigendomsrevolutie’ plaatsvond, leverden deze *naukrariai* schepen voor oorlogsvoering.⁵ Een andere Nederlandse historicus: Hans van Wees, dicht in *Ships and Silver, Taxes and Tribute: a fiscal history of Archaic Athens* uit 2013 de *naukrariai* ook een belangrijke rol toe. Hij stelt dat de ‘eigendomsrevolutie’ eerder plaatsvond dan meestal aangenomen wordt.⁶ De Deense historicus Vincent Gabrielsen stelt in *Financing the Athenian Fleet* uit 1994 dat Wallinga en zijn medestanders overhaaste conclusies getrokken hebben.⁷ Hij ontkent het bestaan van de *naukrariai* niet, maar ziet om een aantal nog te behandelen redenen geen verband met de Atheense vloot. Gabrielsen vermoedt dat de scheepswerving in de zesde en zevende eeuw sterk afhankelijk was van aristocraten die *aretè* (excellentie) nastreefden.

Na de stichting van de democratie verschuift de verantwoordelijkheid van scheepswerving mede door Themistocles (ca. 524-ca. 460) naar de *trièrarchia*.⁸ Een *trièrarchia* was een van de plichten binnen het liturgische systeem. Binnen dit systeem financierden de rijkste burgers min of meer vrijwillig de *polis*.⁹ Een *trièrarchia* droeg de verantwoordelijkheid voor de financiering van één triereem.¹⁰ Een aantal auteurs maakt het mogelijk om de *trièrarchia* binnen de context van de democratie te bekijken. De Ierse historicus, Thomas Mitchell, schrijft in zijn *Democracy's beginning: the Athenian story* uit 2015 over het begin van de Atheense democratie en voorziet voornamelijk in de context van de

³ Zie bijvoorbeeld: V. Gabrielsen, *Financing the Athenian Fleet - Public Taxation and Social Relations* (Baltimore 1994) 24–30; H. T. Wallinga, *Ships and Sea-Power before the Great Persian War - The Ancestry of the Ancient Trireme* (Leiden 1993) 130–163; H. Van Wees, *Ships and silver, taxes and tribute: a fiscal history of archaic Athens* (Londen 2013) 130–140; A.K. Wood, *Warships of the Ancient World* (Oxford 2013) 94–95.

⁴ Wallinga, *Ships and Sea-Power before the Great Persian War - The Ancestry of the Ancient Trireme*.

⁵ *Ibidem*, 16-18.

⁶ H. Van Wees, *Ships and silver, taxes and tribute: a fiscal history of archaic Athens*; H. Van Wees, “Those who sail are to receive a wage”: Naval warfare and finance in Archaic Eretria’, in: G. Fagan en M. Trundle ed., *New Perspectives on Ancient Warfare* (Leiden; Boston 2010) 205–226.

⁷ Gabrielsen, *Financing the Athenian Fleet - Public Taxation and Social Relations*, 19–23.

⁸ In secundaire literatuur wordt soms een vernederlandsing gebruikt: trierarchie. Volgens de Van Dale bestaat dit woord niet. Daarom hanteer ik de Griekse benaming.

⁹ Kaiser, ‘The Athenian Trierarchy: mechanism design for the private provision of public goods’, 445.

¹⁰ *Ibidem*, 445–446.

‘eigendomsrevolutie’.¹¹ De Amerikaanse historici Josiah Ober en de Australische Robert Sinclair hebben beiden uitvoerig geschreven over de mogelijkheden van individuen om deel te nemen aan de democratie.¹² Echter, de rol die de *trièrarchia* speelde in de mogelijkheid tot participeren is nog niet genoeg uitgediept. Bovendien is tot op heden niet voldoende gekeken naar de Atheense democratie en welke rol sociale instituties daarin speelden.

Daarom wordt in deze scriptie geprobeerd een antwoord te geven op de vraag wat de verandering van de Atheense vloot, bestaande uit private schepen, naar een vloot bestaande uit schepen in het bezit van de *polis* betekende voor de politieke emancipatie van de Atheense burger in de democratie. Door te kijken naar sociale instituties wordt er een antwoord geformuleerd op deze vraag. Om tot een beter begrip van de herkomst van de sociale instituties te komen, beschrijft het eerste hoofdstuk hoe het proces van de Atheense vloot bestaande uit schepen in privaat bezit naar schepen in eigendom van de Atheense *polis* zich voltrok. Het daaropvolgende hoofdstuk behandelt hoe de uitkomst van deze verandering ingebed was in institutionele zin. Politieke emancipatie behoeft politieke participatie, daarom richt hoofdstuk drie zich op de vraag wat deze institutionele veranderingen betekenden qua mogelijkheden voor de Atheense burger om te participeren in de democratie. In de conclusie wordt de verbinding met politieke emancipatie gemaakt.

De primaire bronnen die bekeken worden zijn voornamelijk literair van aard. Er is een aantal passages van deze antieke schrijvers die door verschillende moderne auteurs anders geïnterpreteerd worden. Door de verschillende stellingnames tegen elkaar af te wegen, gecombineerd met het opnieuw bekijken van de door deze moderne auteurs gebruikte primaire bronnen, zal ik zelf een stelling innemen. Hoe de keuze voor bepaalde primaire en secundaire bronnen tot stand gekomen is, zal in de inleiding van ieder afzonderlijk hoofdstuk uitgelegd worden. Verder zal er waar mogelijk en relevant, gebruik gemaakt worden van archeologische bronnen, zoals vaasschilderingen en inscripties.

De onderzoeksperiode van deze scriptie loopt van ca. 800 tot ca. 410. De onderzoeksperiode vóór de ‘eigendomsrevolutie’ (ca. 500) is groot omdat hier nu eenmaal minder primair bronmateriaal beschikbaar over is. Door de onderzoeksperiode te vergroten, wordt er toegang verkregen tot meer bronmateriaal. Hierdoor wordt dit probleem

¹¹ T. Mitchell, *Democracy's beginning: the Athenian story* (London 2015).

¹² J. Ober, *Democracy and Knowledge: Innovation and learning in Classical Athens* (Princeton 2008); J. Ober, *Mass and Elite in Democratic Athens: Rhetoric, Ideology and the Power of the People* (Princeton 1989); R. Sinclair, *Democracy and participation in Athens* (Cambridge 1991).

ondervangen. Omstreeks 410 v. Chr. werd de *syntrièrarchia* ingevoerd.¹³ Dit bood rijke burgers de mogelijkheid om met zijn tweeën of meer een schip te financieren. Door deze institutionele verandering veranderde het karakter van de *trièrarchia*. Het financieren was hierdoor geen individuele aangelegenheid meer, maar een gezamenlijke.¹⁴ De focus van deze scriptie ligt op de mogelijkheid van individuen om politiek te participeren, daarom zal dit onderzoek tot de invoering van de *syntrièrarchia* lopen.

Instituties

Instituties spelen een grote rol binnen dit onderzoek. De Iraanse socioloog Shahrough Akhavi omschrijft sociale instituties als volgt:

Institutions are those processes and structures, together with the associated set of regulative principles, that arrange human activities in a community into definite organizational patterns from the point of view of some of the perennial basic problems of any society or ordered social life.¹⁵

Hierbij is het van belang dat er een onderscheid gemaakt kan worden tussen formele en informele sociale instituties. In het kader van dit onderzoek kan bij formele instituties gedacht worden aan wetgeving, bij informele instituties kan gedacht worden aan ongeschreven gedragsregels. De Finse filosoof Raimo Tuomela voegt een voor dit onderzoek belangrijk element toe aan de hierboven gegeven definitie. Tuomela dicht een belangrijke rol toe aan de status die ontleend kan worden aan de rol die iemand kan hebben bij het uitvoeren van sociale instituties.¹⁶ Status is een terugkerend element in deze scriptie. Volgens Gabrielsen is dit bijvoorbeeld de belangrijkste drijfveer voor aristocraten om hun schepen af te staan aan de *polis*.¹⁷

Deze scriptie geeft een inzicht in de institutionele veranderingen en de veranderde mogelijkheden tot participeren in de Atheense democratie. Deze veranderingen waren het gevolg van de maritieme 'eigendomsrevolutie'. Democratie is een woord dat tegenwoordig verschillende dingen kan betekenen voor verschillende mensen. Oorspronkelijk is het woord

¹³ Gabrielsen, *Financing the Athenian Fleet - Public Taxation and Social Relations*, 174. Het precieze jaar van invoering is onduidelijk. Duidelijk is dat de *syntrièrarchia* gedurende het laatste decennium van de vijfde eeuw operatief was.

¹⁴ Sinclair, *Democracy and participation in Athens*, 61–63.

¹⁵ S. Akhavi, 'Social Institutions', *Iranian Studies* 31 (1998) 691–701, aldaar 691.

¹⁶ R. Tuomela, 'Collective Acceptance, Social Institutions and Social Reality', *The American Journal of Economics and Sociology* 63 (2003) 123–165, aldaar 141.

¹⁷ Gabrielsen, *Financing the Athenian Fleet - Public Taxation and Social Relations*, 26.

een samenstelling van *demos* en *kratos*. Aangezien *demos* vertaald kan worden als 'het volk' en *kratos* als 'macht', kan democratie geduid worden als 'de macht van het volk'. Maar wie behoorden er tot de *demos*? In het licht van de Atheense democratie behoorden alleen de volwassen mannen met burgerschap tot de *demos*. Burgerschap kon alleen verkregen worden door het te erven. Eerst was men burger als je vader Atheens burger was, later werd hieraan toegevoegd dat je vader getrouwd moest zijn.¹⁸ Het laatste criterium werd door de Perikleïsche burgerschapswet van 451/0 ingesteld, vanaf dat moment moest ook je moeder een Atheense zijn.¹⁹

Macht kon verkregen worden door deel te nemen aan de democratie. Immers, participatie was volgens Sinclair inherent aan de Atheense democratie: iedereen werd geacht deel te nemen.²⁰ De elite achtte het al sinds de Archaïsche Tijd van belang om *aretè* (excellentie) en *timè* (eer) na te streven. Eén van de manieren om *aretè* te verkrijgen was door een bijdrage te leveren aan de Atheense gemeenschap, zoals het leveren van een schip ten tijde van oorlog. Na de instelling van de democratie bleef dit streven naar *aretè* van belang voor de elite.²¹ Een bijdrage leveren kon door bijvoorbeeld succesvol functies te vervullen binnen de democratie. Sommige ambten werden door middel van stemming toegewezen, maar de meerderheid werd door loting vergeven.²² Ten tijde van de democratie kon ook een bijdrage aan Athene geleverd worden door aan het liturgische systeem deel te nemen. Het liturgische systeem was een manier om te voorzien in gemeenschappelijke Atheense uitgaven zonder belastingen te heffen.²³ Binnen het liturgische systeem waren meerdere liturgieën te vervullen, waaronder de *trièrarchia*. De *trièrarchia* werd vervuld door de *trièrarchos*, die gedurende één jaar voorzag in de financiering van één schip.²⁴

¹⁸ S. Lape, *Race and citizen identity in the classical Athenian democracy* (Cambridge 2010) 6.

¹⁹ Lape, *Race and citizen identity in the classical Athenian democracy*, 8.

²⁰ Sinclair, *Democracy and participation in Athens*, 65.

²¹ Gabriëlsen, *Financing the Athenian Fleet - Public Taxation and Social Relations*, 26.

²² J. Ober, 'The original meaning of democracy': Capacity to do things, not majority rule', *Constellations* 15 (2008) 3–9, aldaar 7.

²³ Kaiser, 'The Athenian Trierarchy: mechanism design for the private provision of public goods', 445.

²⁴ *Ibidem*, 445.

Hoofdstuk 1: Atheense scheepswerving in de Archaische Periode

Inleiding

Zoals gezegd, trad er omstreeks het einde van de zesde eeuw en het begin van de vijfde eeuw een verandering op in de scheepswerving van de Atheense *polis*. In plaats van dat ten tijde van, oorlog schepen van de plaatselijke aristocratie werden gebruikt, ontwikkelde de Atheense *polis* zelf een oorlogsvloot. Deze scriptie heeft als doel te onderzoeken wat de gevolgen van de maritieme ‘eigendomsrevolutie’ waren voor de politieke emancipatie van de Atheense burger. Alvorens deze vraag beantwoord kan worden, moet er in dit hoofdstuk eerst geschetst worden hoe deze verandering in scheepswerving zich voltrok. Wat kunnen de secundaire literatuur en de primaire bronnen vertellen over deze maritieme ‘eigendomsrevolutie’? En welke problemen treden er op bij het interpreteren van deze bronnen?

Eerst wordt er een beeld geschetst van de *naukraria* en hoe deze institutie volgens sommigen ingebed was in de Atheense scheepswerving. Vervolgens worden de kritieken hierop uiteengezet. Tevens wordt er een alternatief beeld gegeven op de *naukraria* en de Atheense scheepswerving in de Archaische Periode. Tot slot komt de verandering in scheepswerving aan bod. Wat dit precies betekende voor de Atheense instituties staat in het tweede hoofdstuk verder beschreven.

Voor een aantal auteurs, zowel antieke als moderne, zijn de *Ilias* en de *Odyssee* van Homerus belangrijke bronnen om een beeld te kunnen schetsen van de werving van oorlogsschepen in de Archaische Tijd. Het gebruik van Homerus’ werken als historische bron brengt problemen met zich mee. Zo zaten er vermoedelijk eeuwen tussen de compositie en het op schrift stellen van de *Ilias* en de *Odyssee*. Waarschijnlijk werden ze in de achtste eeuw voor het eerst op schrift gesteld.²⁵ Echter, de Zwitserse historicus Kurt Raaflaub stelt dat de sociale achtergrond van Homerus’ werken bewust werden gearchaïseerd, geïdealiseerd en van anachronistische elementen werden voorzien. Ondanks deze kunstmatigheden blijft het een periode die beschreven wordt vanuit het perspectief en de kennis van de dichter. Tevens dienden de werken herkenbaar te zijn voor het publiek van de dichter. Vanwege deze twee

²⁵Over het algemeen wordt de op schriftstelling van Homerus’ epiek ergens gedateerd tussen de tweede helft van de achtste eeuw en de eerste helft van de zevende eeuw, de *Ilias* misschien een generatie eerder. Ik volg hier dus de heersende mening; K., Raaflaub, ‘A Historian’s Headache: How to read “Homeric Society”?’, in: N. Fisher en H. Van Wees ed., *Archaic Greece: New Approaches and New Evidence* (Londen 1998) 169–193, aldaar 170.

redenen stelt Raaflaub dat deze twee epische werken wel degelijk als historische bronnen aangehaald kunnen worden, omdat het ons iets zegt over de ideologie, cultuur en wereldbeeld van de periode waarin de werken bedacht zijn, of kort daarvoor.²⁶ Om deze redenen kan voorzichtig aangenomen worden dat de werken van Homerus ook relevant kunnen zijn wanneer men uitspraken wil doen over de scheepsvaart van de achtste en zevende eeuw.

Een aantal moderne auteurs beroept zich op *De Athenaion Politeia*. *De Athenaion Politeia* is waarschijnlijk door Aristoteles of door één van zijn leerlingen in de vierde eeuw opgeschreven. Hierbij moeten we dus in acht nemen dat de auteur niet in leven was tijdens de 'eigendomsrevolutie' zelf.²⁷ Echter, de *Athenaion Politeia* beschrijft onder anderen de wetten van de Atheense polis van de vijfde eeuw, waardoor het alsnog een belangrijke bron is om de hierboven gestelde vraag te kunnen beantwoorden.

Naukrariai

Het gebruik van schepen was diep verankerd in de wereld van Griekse *poleis*. In de Archaïsche tijd werd de Griekse wereld gedomineerd door de staatsvorm van *poleis*. Aan het einde van de vijfde eeuw waren er in de Griekse wereld meer dan achthonderd verschillende *poleis*. Via de zee die nooit ver weg was, bestond er uitgebreid contact tussen de verschillende streken van het Egeïsche gebied. Dit contact kon zich uiten in handel, maar ook in oorlog. Hoewel de *poleis* veel verschillen vertoonden op het gebied van politieke structuren en idealen, waren er ook gemeenschappelijke eigenschappen te onderscheiden.²⁸ De term *polis* wordt vaak gebruikt om het stedelijke centrum te beschrijven. In deze scriptie wordt het woord *polis* gebruikt om een politieke entiteit, een gemeenschap aan te duiden. Tot deze gemeenschap behoorden alle inwoners: diegenen die in de meer afgelegen gebieden woonden, maakten net zoveel deel uit van de *polis* als de inwoners van het stedelijke centrum.²⁹ Het zwaartepunt van de *polis* lag wel degelijk op het stedelijke centrum. Hier woonden dan ook vaak de aristocraten: zij die welvarend waren en bestuurlijke taken bekleedden. Een belangrijk deel van aristocratische politiek bestond uit het behouden van de eigen machtsbasis.³⁰ De hierboven beschreven maatschappij is een scherp verdeelde, bijna feodale gemeenschap.

²⁶ Raaflaub, 'A Historian's Headache: How to read "Homeric Society"?', 187.

²⁷ P.J. Rhodes, *A commentary on the Aristotelian Athenaion Politeia* (Oxford 1981) 33–51.

²⁸ M.H. Hansen en T.H. Nielsen, *An Inventory of Archaic and Classical Poleis* (Oxford 2004) 15.

²⁹ Mitchell, *Democracy's beginning: the Athenian story*, 8.

³⁰ *Ibidem*, 12.

Aristocraten beschouwden zichzelf als de *aristoi*, de besten. Zo werden zij ook door anderen geaccepteerd en beschouwd, maar deze machtspositie was niet vanzelfsprekend. Er werd van de *aristoi* verwacht dat zij rechtvaardigheid (*dike*) toonden tegenover de medeburger. Een belangrijk aspect hiervan was dat de *aristoi* geacht werden het gemeenschappelijk belang van de *polis* na te streven en de taak op zich te nemen de *polis* te beschermen, voornamelijk op militair gebied.³¹ De *aristoi* probeerden zich hier ook naar te gedragen in hun streven naar *aretè* (excellentie) en *timè* (eer).³²

Ten tijde van Thucydides (ca. 460 – ca. 400) had de Atheense *polis* schepen in haar bezit, voornamelijk triremen. Echter, dit was niet het geval gedurende de Trojaanse Oorlog. In Homerus' *Ilias* en *Odyssee* zijn nergens sporen te vinden van de term *poleis* of iets wat daar bestuurlijk op lijkt. Thucydides associeert maritieme macht in deze periode met *basileis* of koningen zoals Minos en Agamemnon.³³ In de *Ilias* en de *Odyssee* is geen enkel spoor van schepen in het bezit van de staat, alle schepen zijn in het bezit van de *basileis*.³⁴

Wallinga meent in Homerus' geschriften nog meer bewijs voor deze stelling te kunnen vinden in de volgende regels van eerst de *Ilias* en vervolgens de *Odyssee*: 'Ook hen [...] leidde Odysseus, in wijsheid aan Zeus evenwaardig. Hem volgden twaalf roodwangige schepen.'³⁵ En: 'In de gedaante van Telemachos ging zij [Athene] de hele stad rond [...]. Aan Noëmon, de vermaarde zoon van Phronios vroeg zij om een snelvarend schip, dat hij haar gaarne beloofde.'³⁶ Volgens Wallinga's lezing van de bovenstaande citaten moest Telemachos dit schip van Noëmon gebruiken omdat Odysseus reeds alle schepen mee had genomen naar Troje: 'On his half-public mission Telemachos travelled in the ship of another Ithacan "king", clearly because Odysseus had taken all the 12 royal ships with him.'³⁷ Deze aanname lijkt voorbarig, het woord 'alle' is immers nergens te lezen. Dit neemt niet weg dat Wallinga terecht stelt dat er nergens gesproken wordt over Ithaakse schepen, maar over schepen in privébezit, zoals het schip van Noëmon. Naarmate het systeem van de *polis* zich ontwikkelde, verdwenen de *basileis* van het toneel. Iets wat nog niet veranderde, was dat *poleis* nog geen eigen vloten bouwden, maar in oorlogstijd een beroep bleven doen op schepen in privébezit. Echter, de

³¹ Ibidem, 10–13.

³² Ibidem, 8–10.

³³ Thuc., 1.4.1, 1.9.3.

³⁴ Hiervan zijn vele voorbeelden te vinden in boek 2: de opsomming van de strijdkrachten.

³⁵ Hom., *Il.* II 637.

³⁶ Hom., *Od.* II 386-388.

³⁷ Wallinga, *Ships and Sea-Power before the Great Persian War - The Ancestry of the Ancient Trireme*, 16.

schepen behoorden ditmaal toe aan aristocraten en niet aan *basileis*.³⁸

Volgens Wallinga lag in het Athene van de zesde eeuw, maar misschien daarvoor ook al, de bestuurlijke en financiële verantwoordelijkheid voor de oorlogsschepen in handen van instituties, de *naukrariai* genaamd.³⁹ Traditioneel wordt *naukraros* vertaald als een samenstelling van *nau* (schip) en *kraros* (leider of commandant).⁴⁰ Elke *naukraria* werd geacht twee ruiters en één schip te onderhouden zodat deze in oorlogstijd door de *polis* ingezet konden worden.⁴¹ Elke *naukraria* bestond uit meerdere rijke burgers, de *naukraroi*. Deze *naukraroi* leverden, onderhielden en gaven leiding aan de Atheense vloot en bijbehorende bemanning. Binnen een *naukraria* lag de leiding bij iemand met de titel van *prytanes*. Deze *naukraroi* waren bereid grote sommen in de *naukraria* te steken omdat hun medeburgers dat van hen verwachtten. Tevens toonden zij hierdoor *dike* tegenover de medeburger, hetgeen inhoudt dat de *naukraroi* zich hielden aan de heersende conventies.⁴² Volgens de *Athenaion Politeia* waren er oorspronkelijk achtenveertig *naukrariai*. Na de hervormingen van Kleisthenes in 508/7 werden dit er vijftig. Tevens kwam de invulling van de *naukrariai* te liggen bij de *demarchoi*, de hoofden van de nieuwe *demes*.⁴³ De *demes* waren op bestuurlijk vlak vergelijkbaar met de huidige gemeentes. In 483/2 verdwenen de *naukrariai* helemaal uit de Atheense *polis* door Themistocles' instelling van *trièrarchia*.⁴⁴

Eén jaar na het verschijnen van Wallinga's boek, stelt Gabriëlsen dat het 'traditionele' beeld dat Wallinga schetst met betrekking tot de *naukrariai* vóór 508/7 in twijfel getrokken kan worden vanwege een gebrek aan bewijs.⁴⁵ Ten eerste wijst hij op het gebrek aan, en het overhaast gebruik van, archeologisch materiaal. Het voorbeeld dat hij aanhaalt, is dat van de 'Dipylon-groep', een verzameling Atheense geometrische vazen met afbeeldingen van schepen die door de *naukrariai* geleverd zouden zijn.⁴⁶ De Dipylon-groep is door een groot aantal auteurs aangehaald, maar er lijkt inderdaad geen reden te zijn om aan te nemen dat de

³⁸ D. Gray, 'Seewesen', 117.

³⁹ Ibidem, 17–18.

⁴⁰ F. Solmsen, 'Ναύκραρος ναύκλαρος ναύκληρος', *Rheinisches Museum für Philologie* 53 (1898) 151–158, aldaar 153.

⁴¹ *Ath. pol.*, 8.3.

⁴² M. Gagarin, 'Dike in Archaic Greek thought', *Classical Philology* 69 (1974) 186–197, aldaar 196.

⁴³ *Ath. pol.*, 8.3.

⁴⁴ Wallinga, *Ships and Sea-Power before the Great Persian War - The Ancestry of the Ancient Trireme*, 17–18.

⁴⁵ Gabriëlsen, *Financing the Athenian Fleet - Public Taxation and Social Relations*, 20.

⁴⁶ Ibidem, 20–21.

afgebeelde schepen daadwerkelijk door de *naukrariai* geleverd zijn.⁴⁷ Ten tweede haalt Gabrielsen Herodotus (ca. 485-ca. 420) aan. De eerste keer dat het woord *naukraroi* genoemd wordt, is door Herodotus in zijn beschrijving van de mislukte machtsovername door Kylon: 'Toen dat mislukte, zette hij [Kylon] zich bij het beeld van de godin als smekeling neer. De presidenten van de admiraliteiten [*naukraroi*] in Athene die toen de staatszaken behartigden, kregen gedaan dat Kylon en zijn mensen opstonden om zich aan het gerecht over te leveren.'⁴⁸ Thucydides vertelt een ander verhaal waarbij hij de verantwoordelijkheid van de verdrijving van Kylon in de handen legt van de archonten.⁴⁹ Gabrielsen stelt hier terecht dat in de context van dit verhaal nergens expliciet genoemd wordt dat de *naukrariai* verantwoordelijk waren voor de vloot. Gabrielsen ontkent zeker niet dat de *naukrariai* bestaan hebben, maar komt tot de conclusie dat ze een financiële rol vervulden. In de *Athenaion Politeia* staat immers:

Er waren vier stammen, zoals vroeger, en vier stamhoofden. Vanuit elke stam werden er drie *trittytes* en twaalf *naukrariai* ingesteld en binnen de *naukrariai* werd het ambt [*archè*] van *naukraroi* ingesteld. Belast met de heffingen [*eisphoras*] en de uitgaven die werden gemaakt. Omdat in de wetten van Solon, die niet langer van kracht zijn, de volgende clausules vaak voorkomen, 'de *naukraroi* innen' en 'spenderen uit de *naukrariai*.'⁵⁰

Aan de hand van dit citaat stelt Gabrielsen dat er geen bewijs is dat zij ook maar iets te maken hebben met de levering van schepen aan de Atheense *polis* ten tijde van oorlog. Volgens Gabrielsen is dit een vinding van de moderne geschiedschrijving.⁵¹ Of zoals Keil het al veel eerder verwoordde: 'Wo die Flotte, Keine Spur der Naukrarien; wo die Naukrarie, Keine Spur die Flotte.'⁵² Betreffende de etymologie van het woord *naukraros* zijn te snel aannames gedaan. Zoals gezegd stelde Solmsen dat *naukraros* een samenstelling is van *nau* (schip) en *kraros* (leider of commandant), vandaar de opvatting dat de *naukraroi* te verbinden zijn met de vloot.⁵³ Echter, Billingmeier en Sutherland-Dusing stelden dat *nau* een afgeleide is van *naos* (tempel). *Naukraroi* zou dan oorspronkelijk 'tempelleiders' betekend kunnen hebben, ze

⁴⁷ D. Gray, 'Seewesen', in: F. Matz en H.G. Buchholz ed., *Archaeologica Homerica* (Göttingen 1974) aldaar 22–26; G. Ahlberg-Cornell, *Fighting on land and sea in Greek geometric art* (Stockholm 1971) 58.

⁴⁸ Hdt., 5.71.2.

⁴⁹ Thuc., 1.126.3-12.

⁵⁰ *Ath. pol.*, 8.3. (eigen vertaling).

⁵¹ Gabrielsen, *Financing the Athenian Fleet - Public Taxation and Social Relations*, 21.

⁵² B. Keil, *Anonymus Argentinensis: Fragmente zur Geschichte des Perikleischen Athen aus einem Strassburger Papyrus* (Straatsburg 1902) 224.

⁵³ Solmsen, 'Ναύκραρος ναύκλαρος ναύκληρος', 153; Gabrielsen, *Financing the Athenian Fleet - Public Taxation and Social Relations*, 24.

zouden oorspronkelijk belast zijn geweest met de bescherming van tempels en de schatten die daarin opgeslagen lagen.⁵⁴ Vanuit deze rol zou de stap naar een verdere financiële, uitvoerende rol gemaakt kunnen zijn.

Aretè en scheepswerving

De wereld van de Archaïsche *poleis* kende geen staande legers of vloten, met uitzondering van Korinthe.⁵⁵ Er is tot dusverre geen bewijs dat de *naukraroi* iets van doen hadden met de Atheense vloot. Hoe werd er dan wel een vloot bij elkaar gebracht in tijden van oorlog? Volgens Gabriëlsen was er geen uitgebreid netwerk van verplichtingen, zoals het liturgische systeem. Hetgeen aanhangers van de *naukrariai*-theorie veelal wel aannemen. Tevens was er geen wettelijk vastgelegd systeem over wie er financiële verantwoordelijkheid diende te dragen voor de bouw en het onderhoud van de schepen. In plaats hiervan bestond er een sociale institutie gebaseerd op 'aristocratic military prowess and generosity, and these were dictated by ethics – above all the pursuit of *aretè*, or excellence – not by law.'⁵⁶ In hun streven naar *aretè* waren de *aristoi* sterk afhankelijk van oorlog. Of zoals Pindaros stelde: '*Aretai* waarbij geen gevaar betrokken was [...] levert geen eer op, niet op land en niet in holle schepen.'⁵⁷ Reeds in de zevende eeuw hing de Spartaan Tyrtaois ongeveer hetzelfde idee aan: 'Een man wordt niet virtueel (*agathos*) in oorlog wanneer hij niet standhoudt op het moment dat hij een bloedbad treft en niet vanaf dichtbij naar de vijand stoot. Dit is *aretè*, dit is de grootste en meest deugdzaamste prijs die een jonge man kan winnen'⁵⁸ Kortom, het streven naar *aretè* was onlosmakelijk verbonden met oorlog en alle gevaren van dien.

Aristocratische families bezaten in de Archaïsche periode niet alleen schepen zodat ze er militaire en politieke druk mee uit konden oefenen. Schepen speelden ook een essentiële rol bij economische activiteiten zoals handel.⁵⁹ Zowel Haas als Wood stelt dat de combinatie van beide functies mogelijk werd gemaakt door de specifieke bouw van de gebruikt schepen.⁶⁰ In de zesde en vijfde eeuw werd langzamerhand een functionele scheiding ontwikkeld tussen scheepstypes geschikt voor de handel en types geschikt voor oorlogsvoering (zoals triremen). Dit onderscheid bestond eerder niet. Scheepstypes zoals de *triakontoros* en de *pentekontoros*

⁵⁴ J. C. Billingmeier en A. Sutherland-Dusing, 'The Origin and Function of the Naukraroi at Athens: An Etymological and Historical Explanation', *Transactions of the American Philological Association* 3 (1981) 11–16.

⁵⁵ Wallinga, *Ships and Sea-Power before the Great Persian War - The Ancestry of the Ancient Trireme*, 82.

⁵⁶ Gabriëlsen, *Financing the Athenian Fleet - Public Taxation and Social Relations*, 26.

⁵⁷ Pind., *Ol.* 6.9; 10.91.

⁵⁸ Tyrtaos, 12. (eigen vertaling).

⁵⁹ Wood, *Warships of the Ancient World*, 67.

⁶⁰ Ibidem, 67; C.J. Haas, 'Athenian Naval Power before Themistocles', *Historia* 34 (1985) 29–46, aldaar 33–35.

werden gebruikt voor zowel gewapende conflicten als het vervoeren van goederen. Vooral de *pentekontoros* was uitermate geschikt om zowel als vrachtvervoerder als oorlogsschip te gebruiken.⁶¹ Haas meent terecht dat schepen voor meerdere doeleinden gebruikt werden, zoals piraterij, handel en oorlogsvoering: zaken die onlosmakelijk met elkaar verbonden waren.⁶²

Bewijs hiervoor kan mede gehaald worden uit een passage van Thucydides waarin hij de scheepstypes behandelt die volgens hem gebruikt werden gedurende de door Homerus behandelde Trojaanse Oorlog. Volgens Thucydides leken de schepen die gebruikt werden op piratenschepen van vroeger.⁶³ Waarschijnlijk bedoelt Thucydides met vroeger hier een periode voor de Perzische Oorlogen, mogelijk dus de zesde en zevende eeuw. Garlan concludeert dat piraterij een complex fenomeen was dat zich manifesteerde in zowel het middelpunt van de samenleving als de randen daarvan; piraterij was een verbinding tussen gangbare economische activiteiten en oorlogsvoering.⁶⁴ De bemanning werd betaald van de opbrengsten van zowel plunderingen als handel.⁶⁵ Volgens Wood werd de ontwikkeling van maritieme oorlogsvoering door middel van stootrammen gestimuleerd door de altijd aanwezige piraten in het Egeïsche gebied. Op aardewerk uit de zesde eeuw zijn *pentekontoroi* te zien, uitgerust met stootrammen. Een ram is ontworpen om schepen tot zinken te brengen, iets wat piraten juist niet als doel hadden. Van een gezonken schip valt immers geen buit te stelen. Ironisch genoeg werden volgens Wood juist schepen die oorspronkelijk voor de handel bedoeld waren, zoals de *pentekontoroi*, ontwikkeld tot semi-oorlogsschepen.⁶⁶

Het gebruik van rammen is tot nog eerder terug te voeren. Op geometrisch aardewerk uit de achtste eeuw zijn ook al schepen (geen *pentekontoroi*), die geschikt zijn voor de handel, uitgerust met rammen te zien.⁶⁷ Dit laat zien dat de ontwikkeling tot pure oorlogsschepen een langdurig proces was. De gewoonte om schepen voor zowel handel als oorlogsactiviteiten te gebruiken bleef dus eeuwenlang min of meer onveranderd. Het is interessant om te bestuderen in hoeverre de aristocraten zeggenschap behielden over hun eigen schepen wanneer zij besloten deze af te staan ten tijde van oorlog. Vanwege het beperkte

⁶¹ Wood, *Warships of the Ancient World*, 84.

⁶² Haas, 'Athenian Naval Power before Themistocles', 39–40.

⁶³ Thuc., 1.10.4.

⁶⁴ Y. Garlan, *Guerre et économie en Grèce ancienne* (Parijs 1989) 173–200.

⁶⁵ Van Wees, "Those who sail are to receive a wage": Naval warfare and finance in Archaic Eretria', 214.

⁶⁶ Wood, *Warships of the Ancient World*, 84.

⁶⁷ Ahlberg-Cornell, *Fighting on land and sea in Greek geometric art*, 26–38.

bronmateriaal is hier echter lastig een antwoord op te formuleren. Sporen van het oude systeem bleven volgens Gabrielsen tot in de vierde eeuw bestaan, ook al werd toen de gehele vloot geregeld vanuit de *polis*. Een voorbeeld hiervan is Kleinias die dapper met zijn eigen bemanning en zijn eigen schip tegen de Perzen vocht.⁶⁸ De kern van het gedrag van Kleinias en zijn tijdgenoten ligt in de eeuwenoude traditie van aristocratische scheepsbezitters, die zich voordeden als zowel piraten, als handelaren en ook als strijders.

De maritieme 'eigendomsrevolutie'

Het begin van de 'eigendomsrevolutie', 'the revolution that changed the nature and scope of Athenian naval power', wordt vaak toegeschreven aan één man: Themistocles.⁶⁹ Hij begon een rol van betekenis te spelen in de Atheense politiek aan het einde van 490 toen hij tot archont werd verkozen. Hij won de steun van de Atheense bevolking voor zijn 'vlootwet', die onder andere bepaalde dat er een vloot van honderd schepen gebouwd zou worden. Tevens wordt vaak aangenomen dat de vloot, na het aannemen van Themistocles' wet, bestuurd werd middels een institutie genaamd de *trièrarchia*. De *trièrarchoi* waren verantwoordelijk voor de financiering van de vloot. Op de precieze werking van de *trièrarchia* wordt in het volgende hoofdstuk dieper ingegaan. Themistocles' scheepsbouwproject werd deels bekostigd met opbrengsten van een in 483/2 ontdekte zilverader. Herodotus vertelt ons dat de schepen oorspronkelijk bedoeld waren voor de oorlog tegen Aigina.⁷⁰ Uiteindelijk zou de vloot een doorslaggevende rol spelen in de uitkomst van de Perzische Oorlogen. Athene slaagde erin om in een korte tijd uit te groeien tot de grootste maritieme macht van Griekenland. Rond 480 bezat de Atheense *polis* volgens Herodotus tweehonderd triremen. De normale gang van zaken zou zijn geweest dat elke Atheense burger een deel van de opbrengsten van de zilverader zou ontvangen. Volgens Herodotus zouden dit tien drachmae zijn geweest.⁷¹ Met een bevolking van 30.000 burgers zou het betekenen dat er vijftig talenten in het scheepsbouwproject werden gestoken. Wanneer wordt aangenomen dat de bouw van één trireem ongeveer één talent kostte, dan was dit veel te weinig om honderd triremen te bouwen.⁷² Aannemelijk is dus dat er naast dit bedrag nog meer publiek geld in de bouw van de schepen werd geïnvesteerd óf dat de *polis* al schepen bezat.

⁶⁸ Gabrielsen, *Financing the Athenian Fleet - Public Taxation and Social Relations*, 26. Hdt. 8.17.1.

⁶⁹ Haas, 'Athenian Naval Power before Themistocles', 46.

⁷⁰ Hdt., 7.143-144.

⁷¹ Hdt. 5.97.

⁷² D.M. Pritchard, 'Public Finance and War in Ancient Greece', *Greece & Rome* 62 (2015) 48–59, aldaar 51. AP 22.7

Het is verleidelijk de 'eigendomsrevolutie' toe te schrijven aan één moment dat te danken was aan één man. Van Wees noemt dit een mythe.⁷³ Garland acht het ook waarschijnlijker dat de eerste sporen van de 'eigendomsrevolutie' tot op een eerder moment terug te leiden zijn.⁷⁴ Van Wees komt mede tot deze conclusie aan de hand van een inscriptie die is gevonden in Eretria, een onafhankelijke *polis* nabij Athene.⁷⁵ Op de steen zijn rond 525 twee of drie reguleringen vastgelegd, niet veel later werd de volgende inscriptie toegevoegd:

Degenen die varen moeten een loon (misthos) ontvangen
Als ze verder gaan dan de Peletai
of Kenaion
Iedereen moet bijdragen
Degenen die in het land zijn ...
...
Iedereen die nam ...
... zal niet te betwisten zijn⁷⁶

Aan de hand van deze inscriptie meent Van Wees dat de bemanning een vast soldij betaald kreeg.⁷⁷ Voorheen kreeg de bemanning een deel van de buit die veroverd was na een oorlog. Aan het eind van de zesde eeuw is een verandering waarneembaar. Oorlogen worden steeds vaker vanuit politieke overwegingen gevoerd, economische motieven zijn hieraan ondergeschikt.⁷⁸ Een vast soldij werd ingevoerd om voldoende bemanningsleden bereid te vinden om op een schip te dienen.

Tevens werd de trireem een oorlogsschip dat steeds vaker gebruikt werd in het Egeïsch gebied, hetgeen zorgde voor een kettingreactie.⁷⁹ Om op zee een rol van betekenis te kunnen spelen werden de vloten steeds groter en maakten meer triremen er deel van uit. Een trireem had een bemanning van tweehonderd man, een *pentekontoros* tachtig. Het kostte dus aanzienlijk meer om de bemanning van een trireem te betalen.⁸⁰ Verder zijn triremen groter dan *pentekontoroi* en dus duurder om te bouwen. Hierdoor is het volgens Van Wees onmogelijk dat er zulke grote hoeveelheden 'private' triremen werden ingezet, dit zou immers veel te duur zijn. Daarom was Eretria volgens Van Wees reeds een generatie voor

⁷³ Van Wees, *Ships and silver, taxes and tribute: a fiscal history of archaic Athens*, 3.

⁷⁴ R. Garland, *The Piraeus from the Fifth to the First Century B.C.* (Londen 1986) 178.

⁷⁵ E. Vanderpoel en W. Wallace, 'The Sixth-century Laws from Eretria', *Hesperia* 33 (1964) 381–391.

⁷⁶ SEG IG XII.9 1273, 1274 (eigen vertaling); L. Jeffery, *Local scripts of Archaic Greece* (Oxford 1991) 84 (gedateerd op 550-525); F. Cairns, 'The "Laws of Eretria" ("IG" XII. 9 1273 and 1274): Epigraphic, Legal, Historical, and Political Aspects.', *Phoenix* 45 (1991) 296–313, aldaar 298–9. (gedateerd op hoogstens 525)

⁷⁷ Van Wees, 'Those who sail are to receive a wage': Naval warfare and finance in Archaic Eretria', 204.

⁷⁸ Ibidem, 214–215.

⁷⁹ Ibidem, 222.

⁸⁰ Hdt., 7.184.3.

Themistocles' vlootwet in het bezit van een gecentraliseerde vloot.⁸¹ Athene ligt maar vijftig kilometer van Eretria, mede daarom acht Van Wees het aannemelijk dat ook Athene de bemanning van de schepen betaalde en dus in het bezit was van een gecentraliseerde vloot.

Echter, het argument dat triremen te duur waren om vanuit private middelen bekostigd te worden gaat voor Athene niet op. We zien immers in de vijfde eeuw dat de vloot, bestaande uit triremen, juist met private middelen werd bekostigd. Het is waarschijnlijker om de oorzaak van de verandering in scheepswerving ergens anders te zoeken. Gezien de opkomst van de trireem in het Egeïsch gebied is het aannemelijk dat ook Athene mee probeerde te komen in deze wapenwedloop. De trireem was een schip dat in tegenstelling tot de *pentekontoros* ongeschikt was om handel mee te drijven. In vreedstijd was de trireem dus relatief nutteloos. Om individuen te stimuleren triremen te bouwen in plaats van *pentekontoroi* werd de financiering aangepast. In Eretria betekende dit dat de *polis* de bemanning een vast soldij uitbetaalde. In Athene gebeurde misschien hetzelfde, maar aannemelijker is dat er een eerste aanzet tot de instelling van de *trièrarchia* was. Waarom rijke Atheners bereid waren triremen te bouwen in plaats van *pentekontoroi* komt in het volgende hoofdstuk aan bod.

Voor deze beredenering is het essentieel om te benadrukken dat de vloot van Athene uit triremen bestond. Moderne auteurs beroepen zich vaak op Thucydides en Herodotus wanneer zij stellen dat de Atheense *polis* een eigen vloot, bestaande uit triremen, in handen kreeg door toedoen van Themistocles. Van Wees is kritisch op deze antieke auteurs en is van mening dat Athene al eerder triremen bezat.⁸² Thucydides zou geprobeerd hebben het belang van de Perzische Oorlogen te bagatelliseren, waardoor de Peleponnesische Oorlog juist van groter belang leek. Herodotus zou de Atheense vloot opzettelijk minder ontwikkeld voor hebben doen komen zodat de overwinning op de rijke Perzen een nog grotere prestatie leek.⁸³ Gabrielsen vermoedt ook dat er vóór 483/2 al veranderingen doorgevoerd werden. Dit gebeurde op een laag tempo, waardoor de auteurs uit de vijfde eeuw het niet de moeite waard vonden er verslag van te doen.⁸⁴

De *Athenaion Politeia* vertelt ons dat er honderd triremen werden gebouwd onder

⁸¹ Van Wees, "Those who sail are to receive a wage": Naval warfare and finance in Archaic Eretria', 222.

⁸² Ibidem, 220–222.

⁸³ Ibidem, 223.

⁸⁴ Gabrielsen, *Financing the Athenian Fleet - Public Taxation and Social Relations*, 32.

bepalingen van de vlootwet.⁸⁵ Bij de slag bij Salamis in 480 werden er tweehonderd triremen ingezet, dit betekent dat Athene vóór 483 al honderd triremen bezat. Van Wees heeft negentig van deze honderd ‘vergeten’ schepen terug weten te vinden. In 489 ondernam Athene een expeditie tegen Paros, kort daarvoor of erna werd ook een expeditie ondernomen tegen Aigina. Herodotus zegt hierover het volgende:

De Korinthiërs, die in die tijd op zeer goede tijd voet met Athene stonden, kwamen aan het verzoek van de Atheners tegemoet en stelden twintig schepen ter beschikking, zij het dat zij vijf drachmen per stuk in rekening brachten. In Korinthe is het namelijk wettelijk verboden zomaar geschenken te geven. De Atheners accepteerden deze voorwaarde en stelden een vloot van zeventig schepen samen, die van henzelf inbegrepen. Daarmee voeren ze naar Aigina, maar ze kwamen één dag te laat aan.⁸⁶

Hoewel er maar twintig schepen aangeschaft werden is, dit hoe dan ook een belangrijke passage omdat dit de eerste keer is dat er gesproken wordt over scheepswerving die bekostigd is door de Atheense *polis*. Herodotus vermeldt dat er zeventig ‘schepen’ gestuurd werden, maar niet of dit *pentekontoroi* of triremen zijn. Korinthe stond bekend om zijn triremen, daarom neemt Van Wees aan dat het hier over triremen gaat.⁸⁷ Tijdens de Ionische Opstand, tien jaar eerder, stuurde Athene volgens Herodotus ook twintig ‘schepen’.⁸⁸ Charon van Lampsacus, een tijdsgenoot van Herodotus noemde deze schepen expliciet triremen.⁸⁹ Om deze reden is het aannemelijk dat de zeventig schepen die naar Paros gestuurd werden, ook triremen waren. Aangezien triremen ongeschikt waren voor de handel moesten deze schepen wel in het bezit van de staat zijn geweest. Vanuit economisch oogpunt was het dus niet logisch om als individu in het bezit te zijn van triremen. Deze beredenering is sterk afhankelijk van Herodotus’ keuze voor ‘schip’ of ‘trireem’. Morrison en Williams wijzen op een passage waarin Herodotus ‘schip’ en ‘trireem’ in één zin gebruikt: ‘een eskader van twintig Atheense schepen kwam hem achterna gevaren, vergezeld van vijf oorlogsbodems [*trièrèis* in het Grieks] uit Eretria.’⁹⁰ Deze passage doet vermoeden dat Athene niet alleen triremen bezat vóór 483, maar ook andere schepen, zoals *pentekontoroi*. Natuurlijk is het mogelijk dat Athene naast een

⁸⁵ *Ath. pol.*, 22.7.

⁸⁶ Hdt., 6.89.

⁸⁷Hdt. 6.92-3.; Van Wees, “Those who sail are to receive a wage”: Naval warfare and finance in Archaic Eretria’, 72.

⁸⁸ Hdt. 5.99.1.

⁸⁹ *FGrH* 262 F10.

⁹⁰ J. Morrison en R. Williams, *Greek oared ships 900-322 BC*. (Cambridge 1968) 129.; Hdt. 5.99.1

grote vloot van triremen, een aantal *pentekontoroi* bezat. Om dit op te helderen is verder onderzoek vereist.

Deelconclusie

In het bovenstaande is geprobeerd een beeld te schetsen van de Atheense 'eigendomsrevolutie' op het gebied van scheepswerving. De Atheense aristocraten waren verantwoordelijk voor de scheepswerving, maar er is nog altijd discussie hoe de scheepswerving in de Archaische Periode precies georganiseerd was. Wallinga stelt dat de aristocratische *naukraroi* middels de formele instituties van de *naukrariai* hier verantwoordelijk voor waren.⁹¹ Of deze *naukraroi* daadwerkelijk met de vloot van doen hadden, blijft onduidelijk vanwege onvoldoende bewijsmateriaal. Aannemelijker is de visie van Gabrielsen. Om meerdere redenen ziet hij geen bewijs om aan te nemen dat de *naukraria* iets met de Atheense vloot van doen hadden. Ook hij stelt dat de Atheense *aristoi* verantwoordelijk waren voor het bijeenbrengen van een vloot in tijden van oorlog, maar meent dat de *aristoi* hiertoe bereid waren door hun streven naar *aretè*.⁹² Schepen werden in de Archaische Periode zo gebouwd dat ze voor meerdere doeleinden gebruikt konden worden. Schepen waren geschikt om zowel als oorlogsschip en als vrachtvervoerder te gebruiken. Om deze reden hadden veel aristocraten schepen in bezit, hierdoor was het mogelijk om in een relatief korte tijd een vloot bij elkaar te brengen. Omstreeks 483/2 gebeurde er iets van groot belang: de Atheense *polis* nam de vlootwet van Themistocles aan waardoor Athene een grote speler werd op maritiem gebied.

Het is verleidelijk om Themistocles' vlootwet aan te wijzen als kantelpunt: van een vloot bestaande uit 'private' schepen, naar een vloot bestaande uit schepen in het bezit van de *polis*. Aannemelijker is dat deze verandering geleidelijk ging en eerder plaatsvond. Door de opkomst van de trirem in het Egeïsch gebied, moesten de rijken gestimuleerd worden triremen, in plaats van *pentekontoroi* te bouwen. Deze stimulans was vanwege economische motieven alleen mogelijk door ingeven vanuit de *polis*. In vreedstijd was een trirem, in tegenstelling tot een *pentekontoros* relatief nutteloos voor een individu.⁹³ Traditioneel gezien werden schepen voor meerder doeleinden gebruikt, dit was met een trirem onmogelijk.

Hoewel Wallinga, Van Wees en Gabrielsen het oneens zijn over de rol van de *naukraroi*

⁹¹ Wallinga, *Ships and Sea-Power before the Great Persian War - The Ancestry of the Ancient Trireme*, 16–19.

⁹² V. Gabrielsen, 'The Athenian Trierarchy' (zp 1991); Gabrielsen, *Financing the Athenian Fleet - Public Taxation and Social Relations*.

⁹³ Haas, 'Athenian Naval Power before Themistocles', 33–35.

in de scheepswerving van Archaïsche Athene, zijn ze het erover eens dat het scheepsbouwproject van Themistocles als katalysator diende voor de 'eigendomsrevolutie'.⁹⁴ Door Themistocles' vlootwet kwam Athene in het bezit van een grote vloot, een vloot die onderhouden en georganiseerd moest worden. Er wordt algemeen aangenomen dat Themistocles dit probleem onderving door de instelling van de *trièrarchia*.⁹⁵ Vanaf dit moment had Athene een machtige vloot in handen die bestuurd werd door de *trièrarchia*.

Hoofdstuk 2: Institutionele veranderingen

Inleiding

Door toedoen van Themistocles' vlootwet van 483/2 had de Atheense *polis* een grote vloot in bezit. Hierdoor veranderde Athene in één klap van gemiddelde zeemacht naar een grote speler op het gebied van maritieme macht. In het vorige hoofdstuk werd duidelijk dat de vlootwet niet als begin, maar als katalysator van de maritieme 'eigendomsrevolutie' gezien moet worden. De verandering in scheepswerving: van een vloot bestaande uit schepen in privaat bezit naar schepen in bezit van de *polis* bracht veel organisatorische consequenties met zich mee. Voordat de 'eigendomsrevolutie' zich voltrok, droegen de *aristoi* verantwoordelijkheid voor het onderhoud van de schepen. Op het eerste gezicht zou deze taak na de 'eigendomsrevolutie' verschuiven naar de Atheense *polis*. In hoofdstuk één was te lezen hoe deze verandering zich voltrok. Het huidige hoofdstuk behandelt hoe deze verandering ingebed was in institutionele zin. Om tot een antwoord op deze vraag te komen, gebruik ik naast de eerder geïntroduceerde antieke auteurs zoals Thucydides en Herodotus, redevoeringen van redenaars zoals Demosthenes (ca. 384-ca. 322) en Lysias (ca. 445-ca. 380).

Het is reeds aan bod gekomen dat de 'eigendomsrevolutie' zich uitte op het gebied van formele instituties in de vorm van de instelling van de *trièrarchia*. Een *trièrarchia* was één van de liturgieën die burgers voor één jaar konden vervullen in het liturgische systeem. Door het vervullen van een liturgie nam een burger de verantwoordelijkheid om in gezamenlijke behoeften te voorzien door middel van private uitgaven.⁹⁶ Het uitvoeren van een *trièrarchia*

⁹⁴ Gabrielsen, 'The Athenian Trierarchy', 34; Wallinga, *Ships and Sea-Power before the Great Persian War - The Ancestry of the Ancient Trireme*, 149–151; Van Wees, *Ships and silver, taxes and tribute: a fiscal history of archaic Athens*, 55–57.

⁹⁵ Pritchard, 'Public Finance and War in Ancient Greece', 51.

⁹⁶ Kaiser, 'The Athenian Trierarchy: mechanism design for the private provision of public goods', 445.

was vrijwillig, maar had tegelijkertijd door de sociale druk een verplicht karakter.⁹⁷ Ook andere publieke uitgaven werden gefinancierd door het liturgische systeem, zoals de *khoregoi*, die verantwoordelijk waren voor het organiseren en financieren van toneelopvoeringen tijdens festivals.⁹⁸ Het traditionele beeld is dat de *trièrarchia* ingesteld werd door Themistocles.⁹⁹ In het voorgaande hoofdstuk is gebleken dat het te kort door de bocht is om de ‘eigendomsrevolutie’ volledig toe te schrijven aan Themistocles’ vlootwet. Is het dan wel gerechtvaardigd om de instelling van de *trièrarchia* aan de vlootwet toe te schrijven? Dit hoofdstuk geeft een antwoord op de vraag hoe de *trièrarchia* ontstaan is en hoe die zich ontwikkeld heeft.

Tevens besteedt dit hoofdstuk aandacht aan de vraag wat de drijfveren voor Atheense burgers waren om een *trièrarchia* te vervullen. Het profijt dat de Atheense burger zocht, wordt vaak weergegeven in hun streven naar *aretè*, ofwel excellentie.¹⁰⁰ Dit lijkt sterk op de door Gabrielsen gestelde drijfveren voor *aristoi* in de Archaïsche Periode om schepen te leveren.¹⁰¹ De Amerikaanse econome Brooks Kaiser stelt in haar artikel: ‘The Athenian Trierarchy: mechanism design for the private provision of public goods’ dat het systeem niet puur berustte op de welwillendheid van de Atheense burger. Zij stelt dat het liturgische systeem zo was ingericht dat het een logische, economische keuze was om een *trièrarchia* te vervullen.¹⁰²

De *trièrarchia*

Volgens de traditionele lezing werden de eerste *trièrarchoi* ten tijde van Themistocles aangesteld. Aan de rijkste burgers werd de winst van de zilvermijnen toevertrouwd om schepen mee te financieren. De Atheense *boule*, of raad van vijfhonderd, besloot wie een *trièrarchia* uit diende te voeren. Dit was afhankelijk van de welvaart van een burger, zichtbare welvaart wel te verstaan. De rijke Atheners die door de *boule* aangewezen werden, moesten zowel voor één jaar lang de kosten voor één trireem dragen als bevel voeren over het schip.¹⁰³ Na het lezen van Demosthenes komt Gabrielsen tot de conclusie dat het aannemelijk is dat er binnen de *deme* een soort voorselectie van rijkste burgers gemaakt werd.¹⁰⁴ Zichtbare welvaart is de mate van welvaart die de gemeenschap makkelijk kan controleren. De

⁹⁷ Gabrielsen, *Financing the Athenian Fleet - Public Taxation and Social Relations*, 85.

⁹⁸ P. Wilson, *The Athenian institution of the khoregia: the chorus, the city and the stage* (Cambridge 2000) 48.

⁹⁹ Kaiser, ‘The Athenian Trierarchy: mechanism design for the private provision of public goods’, 446.

¹⁰⁰ *Ibidem*, 455–456.

¹⁰¹ Gabrielsen, *Financing the Athenian Fleet - Public Taxation and Social Relations*, 26–27.

¹⁰² Kaiser, ‘The Athenian Trierarchy: mechanism design for the private provision of public goods’, 474–5.

¹⁰³ N. Kyriazis, ‘Democracy and Institutional Change’, *European Research Studies* 10 (2007) 65–82, aldaar 86.

¹⁰⁴ Gabrielsen, *Financing the Athenian Fleet - Public Taxation and Social Relations*, 72. Dem., 14.22-23.

belangrijkste vorm van zichtbare welvaart is landbezit, maar ook het hebben van slaven en de baten van mijnen en werkplaatsen zijn hier voorbeelden van. De daadwerkelijke welvaart van een burger kon veel hoger liggen, maar was niet te controleren door de gemeenschap. Leningen konden bijvoorbeeld geheim gehouden worden.¹⁰⁵

Hoewel de *trièrarchia* als een verplichting werd gezien, bestond er de mogelijkheid om tot een *antidosis* over te gaan. Dit was een proces waardoor een burger die belast werd met het uitvoeren van een *trièrarchia* uit zijn taak ontheven kon worden. De *antidosis* is volgens Kaiser essentieel voor de werking van het liturgische systeem, dankzij de *antidosis* werd het burgers moeilijk gemaakt om onder hun liturgische plichten uit te komen.¹⁰⁶ Middels de *antidosis* kon een burger aantonen dat een andere burger rijker was en daardoor geschikter was om een *trièrarchia* te vervullen. De burger die 'beschuldigd' werd rijker te zijn, had drie mogelijkheden. Ten eerste kon hij ermee instemmen rijker te zijn, waardoor hij de *trièrarchia* moest vervullen. Ten tweede kon hij ervoor kiezen zijn zichtbare welvaart te ruilen met dat van de uitdager, dan moest de uitdager alsnog de *trièrarchia* vervullen. De laatste mogelijkheid was dat de uitgedaagde naar de rechters stapte. Diegene die door de rechters als rijkste aangewezen werd, moest de *trièrarchia* uitvoeren. Beide burgers behielden in dat geval wel hun eigen bezit.¹⁰⁷

Gabrielsen acht het waarschijnlijk dat de ontwikkeling van de *trièrarchia* parallel liep met de ontwikkeling van een vloot in het volledige bezit van de *polis*.¹⁰⁸ De vlootwet werd voorafgegaan door een periode van democratische hervormingen. In 487/6 werd ingesteld dat sommige magistraten verkozen werden door middel van loting.¹⁰⁹ In het licht van democratische veranderingen lijkt het aannemelijk dat de *trièrarchia* al vóór de vlootwet zijn liturgische karakter had verkregen. De voornaamste opzet van de *trièrarchia* was om aristocratische vrijgevigheid te reguleren. Volgens de Australische historicus Peter Wilson werd rond 502/1 ingesteld dat bepaalde festivals, zoals de Grote Dionysia, werden gefinancierd door de *khoregia*. De *khoregia* is net als de *trièrarchia* een institutie binnen het liturgische systeem.¹¹⁰ Dit soort festivals was een publieke aangelegenheid waaraan groot

¹⁰⁵ Kaiser, 'The Athenian Trierarchy: mechanism design for the private provision of public goods', 449.

¹⁰⁶ Ibidem, 471–472.

¹⁰⁷ Ibidem, 449–450.

¹⁰⁸ Gabrielsen, *Financing the Athenian Fleet - Public Taxation and Social Relations*, 34.

¹⁰⁹ Ibidem, 35.

¹¹⁰ Wilson, *The Athenian institution of the khoregia: the chorus, the city and the stage*, Datering: 13; Dionysia: 21.

belang werd gehecht.¹¹¹ De Atheners waren dus al bekend met het financieren van publieke uitgaven met private middelen. Dit versterkt Gabrielsens punt dat het denkbaar is dat de *trièrarchia* vóór de vlootwet reeds in werking was. Wilson stelt dat de publieke vrijgevigheid voor de *khoregia* voortkwam uit de drang om *aretè* te vergaren en dat deze drang gestimuleerd werd door de staat.¹¹² Aangezien de *trièrarchia* ook een liturgie was, lijkt het aannemelijk dat ook daar het streven naar *aretè* een belangrijke rol speelde.

Institutionele veranderingen werden ingegeven door de vraag naar zowel een kwantitatieve toename als een kwalitatieve verbetering van de vloot. Steeds meer schepen werden betaald door individuele burgers maar waren niet in hun eigen bezit, maar in het bezit van de *polis*. Iets wat vóór de 'eigendomsrevolutie' wel het geval was. Hierdoor groeide de vraag naar vastomlijnde regels.¹¹³ Gabrielsen stelt dat regels vaak gebaseerd werden op de bestaande gang van zaken, waardoor er waarschijnlijk op informeel gebied weinig veranderde.¹¹⁴ *Aristoi* joegen, net als in de Archaïsche Periode, *aretè* na door middel van welwillendheid. Ditmaal leidde de weg naar *aretè* via de *trièrarchia*. Op het moment dat Themistocles' vlootwet werd aangenomen, groeide de vloot aanzienlijk. Hierdoor werd de *trièrarchia* onmisbaar werd: er was geen weg meer terug naar oude instituties.

Aretè en de trièrarchia

De Atheense *polis* had nu zelf een vloot tot haar beschikking, hetgeen niet betekende dat de informele instituties van het oude systeem volledig vergeten en afgedankt waren. Exemplarisch hiervoor is de volgende uitspraak van Demosthenes over de vloot:

Mannen van Athene, u zal bezwangerd moeten zijn van vastberadenheid en iedereen zal bereid en enthousiast moeten zijn om zijn deel te doen. Want u zal opmerken, mannen van Athene, zodra u tezamen een onderneming heeft opgestart en vervolgens elk individu zich realiseert dat het zijn persoonlijke plicht is om zijn deel uit te voeren, niets aan uw greep zal ontsnappen. Maar zodra u tezamen een onderneming opstart, eenieder vervolgens van elkaar verwacht dat het uit wordt gevoerd en iedereen verwacht niets te hoeven doen terwijl zijn buurman werkt. Dan zal geen enkele onderneming slagen.¹¹⁵

¹¹¹ Ibidem, 25–27.

¹¹² Ibidem, 48.

¹¹³ Gabrielsen, *Financing the Athenian Fleet - Public Taxation and Social Relations*, 35.

¹¹⁴ Ibidem, 35–36.

¹¹⁵ Dem., 14.15. (eigen vertaling).

In deze uitspraak, ruim een eeuw na het aannemen van de vlootwet, doet Demosthenes een beroep op de welwillendheid van de Atheners. Iedereen moet een bijdrage leveren: alleen zo zal het doel bereikt worden. Waarschijnlijk handelden de Atheners echter niet vanuit puur altruïsme. Door een bijdrage te leveren, verkregen de rijke burgers *aretè*, iets wat aan hen aanzien verleende binnen de *polis*.

Hoewel de *trièrarchia* een verplicht karakter had, betekende dit niet dat burgers daarnaast niet meer bereid waren tot het financieren van nóg meer uitgaven van de *polis*. Een voorbeeld hiervan is de *polis* die een beroep doet op *epidoseis* (vrijwillige bijdrages) van rijke burgers.¹¹⁶ Er werden lijsten gepubliceerd met namen van burgers die geld doneerden. Ook lijsten met namen van mensen die hadden beloofd te doneren, maar dat uiteindelijk niet hadden gedaan, werden bekendgemaakt.¹¹⁷ Elke Athener wist door deze lijsten wie had gedoneerd en daardoor konden ze elkaar hierop aanspreken. Er heerste sociale druk om bij te dragen aan de *polis*. Het lijkt aannemelijk dat Atheners door deze openbaarheid en hun streven naar *timè* (eer) en *aretè* (excellentie) eerder geneigd waren te doneren. Hoewel de term *epidoseis* pas in 394 tijdens de Korintische Oorlog voor het eerst genoemd werd, is een soortgelijk fenomeen al eerder waarneembaar. Het voorbeeld van Kleinias in de Perzische Oorlogen is al behandeld maar ook decennia na de 'eigendomsrevolutie' waren vrijwillige bijdragen aan een oorlog nog het geval. Xenophon (ca. 430-ca. 355) vertelt ons bijvoorbeeld dat Antiphon eigenhandig twee triremen financierde tijdens de Peloponnesische Oorlog.¹¹⁸

Naast de *antidosis* bestond er nog een mogelijkheid om geen *trièrarchia* te hoeven vervullen. Vrijstelling van liturgieën kon ook vanuit de *boule* toegewezen worden, bijvoorbeeld na het volbrengen van een eervolle daad. Regelmatig accepteerden Atheners deze vrijstelling alleen als eretitel en bleven alsnog liturgieën vervullen.¹¹⁹ Het ligt in lijn met de drang naar *aretè* om liturgieën te blijven vervullen. Volgens Kaiser gingen maar weinig Atheners naar de rechter om tot een *antidosis* over te gaan.¹²⁰ Zij gebruikt hier cijfers van de Britse historicus John Kenyon Davies. Hij stelde dat van de 492 bekende *trièrarchoi* er 110 naar de rechter stapten voor zaken betreffende publieke uitgaven zoals de *trièrarchia*.¹²¹ Volgens deze statistieken stapte dus 22,36% van de Atheners naar de rechter om onder hun liturgie

¹¹⁶ P.J. Rhodes, 'The organization of Athenian public finance', *Greece & Rome* 60 (2013) 203–231, aldaar 205.

¹¹⁷ Isae., 5.37–38.

¹¹⁸ Xen., *Hell.* 2.3.40

¹¹⁹ Dem., 20.44.

¹²⁰ Kaiser, 'The Athenian Trierarchy: mechanism design for the private provision of public goods', 454.

¹²¹ J.K. Davies, *Athenian Propertied Families 600–300 B.C.* (Oxford 1971) 602–624.

uit te komen. Echter, in tegenstelling tot Kaiser ben ik van mening dat 22,36% een hoog percentage is. Maar, het is aannemelijk dat de getallen die aan ons overgeleverd zijn, vertekend zijn. Het is immers van groter belang om de uitzonderingen op te tekenen in plaats van de normale gevallen. In principe is dit namelijk niet de normale gang van zaken en daardoor bijzonder. Men is nu eenmaal geneigd vaker bijzondere gevallen op te tekenen. Tevens zijn dit statistieken die alle liturgieën behelzen, niet alleen de *trièrarchia*. Waarschijnlijk lag in werkelijkheid het percentage Atheners dat middels de *antidosis* probeerde onder hun *trièrarchia* uit te komen dus lager.

Ratio en de *trièrarchia*

Waren de Atheners werkelijk bereid zulke hoge kosten te dragen vanuit hun drang naar *aretè*? Kaiser stelt dat we verder moeten kijken dan dat. Zij stelt dat de redenen om een *trièrarchia* uit te voeren niet puur berustten op prestige. Kaiser bestrijdt het idee dat de Atheense economie puur berustte op familiebanden en andere sociaaleconomische verbanden, waardoor Athene een samenleving zou zijn waar moderne economische modellen niet op toegepast kunnen worden.¹²² Kaiser wijst ons op het feit dat Atheners wel degelijk belang hechtten aan hun economische positie en hen er veel aan gelegen was om hun welvaart te behouden of uit te breiden.¹²³ Zij komt tot deze conclusie doordat zij de zogenaamde '*mechanism design theory*' toepast op de Atheense *trièrarchia*. Deze theorie gaat ervan uit dat deelnemers (de Atheense burgers) aan een 'spel', in dit geval de *trièrarchia*, rationeel handelen om hun gewenste doel te behalen.¹²⁴

Belangrijk is dat een *trièrarchos* na zijn benoeming niet zeker wist of hij dat jaar nodig was.¹²⁵ De waarschijnlijkheid dat hij daadwerkelijk als kapitein moest dienen op zijn triere hing grotendeels af van het politieke klimaat. Er moet in het achterhoofd gehouden worden dat de Atheense triremen in vreedstijd vaak niet ingezet werden, waardoor de *trièrarchos* tijd had om bijvoorbeeld economische activiteiten te ondernemen. Wanneer Athene spanningen had met andere mogendheden werd er meer tijd, en daarmee dus ook hogere kosten, van de *trièrarchoi* gevraagd. Hoewel de triremen in theorie in het bezit van de *polis* waren, werden ze in de praktijk gefinancierd door de *trièrarchoi*. Tevens voer de *trièrarchos* tijdens zeeslagen mee op het schip dat hij gefinancierd had en in principe voerde hij hierover ook het bevel. De

¹²² Kaiser, 'The Athenian Trierarchy: mechanism design for the private provision of public goods', 446.

¹²³ Ibidem, 445.

¹²⁴ Ibidem, 446.

¹²⁵ Ibidem, 457–458.

trièrarchos droeg de financiële verantwoordelijkheid over zijn schip, schade was dus niet in zijn voordeel. De *trièrarchoi* konden directe invloed uitoefenen door middel van de positie die ze bekleedden binnen de vloot. Gabrielsen suggereert dat oorlogen inderdaad vaak een aanleiding tot hervormingen waren. Aan het einde van de vijfde eeuw, tijdens de Peloponnesische Oorlog, werd het bijvoorbeeld mogelijk om gezamenlijk de kosten van één *trièrarchia* te dragen.¹²⁶ Schijnbaar was de bereidheid tot het vervullen van *trièrarchiai* in oorlogstijd dus minder.

De *trièrarchia* functioneerde voor de elite als één van de weinige overgebleven uitlaatkleppen in hun drang naar politieke invloed. Door de invoering van de democratie konden de *aristoi* minder invloed uitoefenen op de *polis*. Door middel van de *trièrarchia* konden ze alsnog invloed uitoefenen, maar in mindere mate dan mogelijk was vóór de invoering van de democratie.¹²⁷ In het laatste hoofdstuk wordt hier meer aandacht aan besteed. Aan participeren in de Atheense *polis* werd volgens Ober veel waarde gehecht.¹²⁸ Schijnbaar was dat zo veel waarde, dat men bereid was daar grote financiële offers voor te leveren.

Deelconclusie

In dit hoofdstuk is geprobeerd een beeld te schetsen van hetgeen dat bekend is over de institutionele veranderingen als gevolg van de 'eigendomsrevolutie'. Door toedoen van de 'eigendomsrevolutie' werden schepen geworven door middel van de formele institutie van de *trièrarchia*. Volgens Gabrielsens beredenering is het goed mogelijk dat de *trièrarchia* ook vóór Themistocles' vlootwet al vorm begon te krijgen. Hij stelt dat het een geleidelijk proces was, dat parallel liep met de verandering van een vloot bestaande uit private schepen naar schepen in het bezit van de *polis*.¹²⁹ Dit proces werd dus al voor Themistocles' vlootwet ingezet. Het is een proces dat gezien moet worden in het licht van democratische veranderingen. Tevens werden bepaalde festivals in 502/1 al gefinancierd door middel van het liturgische systeem: de Atheners waren er dus al bekend mee.¹³⁰

Aristocraten hechtten veel belang aan hun aanzien in de *polis*. Via het liturgische systeem streefden de *trièrarchoi* net als in de Archaïsche Periode naar *aretè*. Hoewel er

¹²⁶ Gabrielsen, *Financing the Athenian Fleet - Public Taxation and Social Relations*, 174.

¹²⁷ Ibidem, 35.

¹²⁸ Ober, *Mass and Elite in Democratic Athens: Rhetoric, Ideology and the Power of the People*, 252–253.

¹²⁹ Gabrielsen, *Financing the Athenian Fleet - Public Taxation and Social Relations*, 34.

¹³⁰ Wilson, *The Athenian institution of the khoregia: the chorus, the city and the stage*, 13.

mogelijkheden bestonden om vrijgesteld te worden van het vervullen van een *trièrarchia*, gaven de Atheners hier meestal niet de voorkeur aan. Sociale druk om bij te dragen aan de *polis*, speelde een belangrijke rol in het vervullen van een *trièrarchia*. Aanzien droeg bij aan een sterke sociale positie. Middels de *trièrarchia* konden *trièrarchoi* aanzien verkrijgen. Het traditionele beeld is dat Atheense burgers door hun streven naar *aretè* gedreven werden om te participeren in het liturgische systeem. Echter, dit betekent niet op zichzelf dat de economische motieven zomaar uitgevlakt kunnen worden.

Hoofdstuk 3: Democratische participatie dankzij de *trièrarchia*

Inleiding

Athene ontwikkelde zich in een tijd van democratische hervormingen tot de machtigste zeemacht van het Egeïsch gebied.¹³¹ In het vorige hoofdstuk kwam aan bod hoe de maritieme ‘eigendomsrevolutie’ ingebed was in institutionele zin. De Atheense vloot werd gefinancierd en aangevoerd door verschillende *trièrarchoi*, maar was bezit van de Atheense *polis*. Dit hoofdstuk behandelt wat deze institutionele veranderingen betekenden voor de mogelijkheden van de burger om te participeren in de Atheense democratie. Specifieker, wat betekende deelname aan de *trièrarchia* voor de participatiemogelijkheden van burgers in de politiek?

In het vorige hoofdstuk hebben we gezien dat het onduidelijk is wanneer de *trièrarchia* precies is ingesteld. Het lijkt waarschijnlijk dat de stichting van de Atheense democratie en de opkomst van de *trièrarchia* min of meer gelijktijdig plaatsvonden. Daarom wordt er eerst een beeld geschetst van het verband tussen de *trièrarchia* en de democratie. Vervolgens wordt er gekeken naar de mogelijkheden voor burgers tot politieke participatie in de democratie, als gevolg van deelname aan de *trièrarchia*. Burgerschap was gebaseerd op afkomst, maar de mensen met burgerschap vormden geen uniforme groep. Er waren rijke burgers, maar ook zeer arme mensen behoorden tot de burgerij. Wat alle burgers gemeen hadden, is dat ze deel konden nemen aan het democratisch besluitvormingsproces. Aan de *trièrarchia* namen, naast mensen zonder burgerstatus, twee groepen burgers deel. Er wordt in deze scriptie alleen naar deze twee groepen gekeken. De eerste groep die behandeld wordt, is de bovenlaag van de

¹³¹ Haas, ‘Athenian Naval Power before Themistocles’, 29.

Atheense samenleving, zij die in staat waren een *trièrarchia* te financieren. De tweede groep die behandeld wordt zijn de *thètes*, zij die roeiden op de triremen.¹³²

Om tot een antwoord te komen is het verhelderend om onder anderen *Mass and Elite in Democratic Athens* van Ober en *Democracy and Participation in Athens* van Sinclair te gebruiken.¹³³ Obers werk schetst een helder beeld van de elite die door middel van de massa politieke invloed uit probeert te oefenen in de democratie. Sinclair zet uiteen wat de mogelijkheden van de Atheense burger waren om te participeren in de democratie. Tevens geeft hij een inzicht in de verantwoordelijkheden, privileges en valkuilen die verbonden waren aan politieke participatie in Athene. Om tot een beter begrip van politieke participatie van de *thètes* te komen vormt, 'The Athenian trireme, School of Democracy' van de Amerikaanse historicus Barry Strauss het vertrekpunt. Hij stelt dat de Atheense vloot een onbedoelde 'School of Democracy' vormde, waar de *thètes* bewust werden gemaakt van hun potentiële macht binnen de Atheense democratie.¹³⁴

Democratie en de *trièrarchia*

Mede dankzij de *trièrarchia* slaagde de Atheense *polis* erin om een grote, succesvolle vloot te onderhouden. De Atheense vloot schiep noodzakelijke voorwaarden voor de democratie. Athene was inmiddels uitgegroeid tot een imperium. Dit imperium werd in standgehouden door de vloot. De inkomsten van het imperium zorgden voor financiële middelen die op hun beurt weer noodzakelijk waren voor de werking van de democratie.¹³⁵ Betaling voor ambtsuitvoering en politieke participatie, verkiezingen van magistraten door middel van loting en het recht om te spreken tijdens de openbare vergaderingen waren allemaal maatregelen die ervoor moesten zorgen dat alle burgers konden participeren.¹³⁶ Tevens moest dit de rijkste Atheners ervan weerhouden het politieke apparaat te domineren.¹³⁷

Politieke participatie van zoveel mogelijk burgers was eigen aan de Atheense democratie.¹³⁸ Ober stelt dat de oneerlijke verdeling van welvaart een groot politiek gevaar

¹³² Ik ben mij er terdege van bewust dat het begrip 'thètes' problemen met zich meebrengt. In het deelhoofdstuk 'Politieke participatie van de thètes' volgt een verantwoording.

¹³³ Ober, *Mass and Elite in Democratic Athens: Rhetoric, Ideology and the Power of the People*; Sinclair, *Democracy and participation in Athens*.

¹³⁴ Barry S. Strauss, 'The Athenian trireme, School of Democracy', in: Josiah Ober en Charles Hedrick ed., *Dèмократia: a conversation on democracies, ancient and modern* (Princeton 1996) 313–325.

¹³⁵ M. I. Finley, *Democracy: Ancient and Modern* (New Brunswick 1985) 82–87.

¹³⁶ Ober, *Democracy and Knowledge: Innovation and learning in Classical Athens*, 267.

¹³⁷ Ober, *Mass and Elite in Democratic Athens: Rhetoric, Ideology and the Power of the People*, 195.

¹³⁸ Sinclair, *Democracy and participation in Athens*, 65.

vormde voor de Atheense democratie.¹³⁹ Er heerste economische ongelijkheid in een *polis* waarin naar gelijkheid, in ieder geval op politieke gebied, werd gestreefd. De Atheense maatschappij was sterk verdeeld dankzij inkomensverschillen. Hieruit dreigde sociale ongelijkheid voort te vloeien. Burgerschap was niet gebonden aan welvaart, maar aan afkomst.¹⁴⁰ Slechts vijf tot tien procent van de burgers behoorde tot de bovenlaag, maar de grote meerderheid van alle vooraanstaande politici kwam uit deze klasse.¹⁴¹

De *trièrarchia* is op het eerste gezicht een uiting van ongelijkheid in een samenleving die normaal gesproken politieke gelijkheid voor haar burgers nastreefde. Immers, vanwege de hoge kosten, was een sterke economische positie een fundamentele voorwaarde om een *trièrarchia* te vervullen. Tijdens de vierde eeuw waren mannen met een kapitaal van minder dan drie talenten vrij van het uitvoeren van een liturgie, het was onwaarschijnlijk dat mannen met een kapitaal van meer dan vier talenten de verplichting van een liturgie konden ontlopen.¹⁴² In de vijfde eeuw was de grens waarschijnlijk wat hoger, maar het is moeilijk om te zeggen hoeveel precies.¹⁴³ Volgens Sinclair was burgerlijke participatie één van de belangrijkste pijlers waar de Atheense democratie op rustte.¹⁴⁴ Werden de mogelijkheden tot politiek participeren vergroot als gevolg van de *trièrarchia*? Wanneer dit het geval is, dan hadden nog steeds niet alle burgers gelijke kansen tot politieke participatie. Het was immers vanwege economische redenen niet voor elke burger mogelijk om een *trièrarchia* te vervullen.

Politieke participatie van de *trièrarchoi*

Leden van de bovenlaag opereerden in een sterk competitieve wereld. Dit uitte zich niet alleen in sport en redevoering, maar ook in de democratie. Men wedijverde continu met elkaar om politieke invloed.¹⁴⁵ Waar de ene aristocraat aan invloed won, verloor de ander aan invloed. Of zoals Ober het stelt: 'Greek aristocrats inhabited a world whose values were defined by the contest (*agon*) and the *agon* was ... a zero-sum system.'¹⁴⁶ Ten tijde van de democratie was het streven naar politieke invloed niet veranderd, het middel om dit te bereiken wel. De democratie zélf werd een middel om politieke invloed te verkrijgen. In hoeverre werden de mogelijkheden voor *trièrarchoi* tot politieke participatie ten gevolge van het vervullen van een

¹³⁹ Ober, *Mass and Elite in Democratic Athens: Rhetoric, Ideology and the Power of the People*, 192.

¹⁴⁰ Lape, *Race and citizen identity in the classical Athenian democracy*, 6.

¹⁴¹ Ober, *Mass and Elite in Democratic Athens: Rhetoric, Ideology and the Power of the People*, 192.

¹⁴² Davies, *Athenian Propertied Families 600-300 B.C.*, 24.

¹⁴³ Ibidem.

¹⁴⁴ Sinclair, *Democracy and participation in Athens*, 65.

¹⁴⁵ Ober, *Mass and Elite in Democratic Athens: Rhetoric, Ideology and the Power of the People*, 84.

¹⁴⁶ Ibidem, 251.

trièrarchia vergroot?

In navolging van Ober stelt de Nederlandse historica Josine Blok, dat het voor de Atheners een grote eer was om een ambt te vervullen.¹⁴⁷ Alle publieke ambten samen werden *timai* genoemd. Dit is het meervoud van *timè*, hetgeen zoveel als ‘eer’ betekent.¹⁴⁸ De verdeling van *timai* was onderdeel van het systeem van *timè*. Volgens Blok was *timè* een fundamentele institutie van Athene. Het vervullen van ambten was onlosmakelijk verbonden met de Atheense democratie.¹⁴⁹ Hoe meer *timè* een burger behaald had, des te meer kans hij had om door zijn medeburgers een hoog aangeschreven ambt toegewezen te krijgen. Er was de Atheense burger dus veel aan gelegen om *timè* te vergaren. In de eerste twee hoofdstukken hebben we gezien dat *aretè* (excellentie) een belangrijk motief was voor aristocraten om schepen te financieren. In hoeverre bood de *trièrarchia* mogelijkheden om *timè* en *aretè* te behalen?

Het belangrijkste orgaan van de Atheense democratie was de *ekklesia*, de volksvergadering. De *ekklesia* had volledige autoriteit over wetgevende zaken. Niet alleen grote staatszaken, maar ook minder in het oog springende zaken werden er behandeld. Zo werd er zowel besloten over oorlog en vrede als over administratieve regelgeving.¹⁵⁰ Tevens werd er in de *ekklesia* een aantal ambten verdeeld. Elke burger had spreekrecht. De *ekklesia* was dus de plek om je eigen belang te verdedigen. De *ekklesia* stemde over het voorstel door middel van het opsteken van handen of het inleveren van *psephoi* (bronzen plaatjes).¹⁵¹ Het voorstel dat de meerderheid van de stemmen kreeg werd vervolgens uitgevoerd. Hoe meer aanzien een burger had, des te groter was de kans dat er voor zijn voorstel werd gestemd.

Volgens de Zweedse socioloog Carl-Henrik Lyttkens had de elite de rest van het volk nodig om politieke invloed uit te blijven oefenen.¹⁵² ‘Rich and well-born Athenians competed vigorously, sometimes savagely, with each other for political influence, and they used appeals to the masses as ploys in their ongoing political struggles’.¹⁵³ De Amerikaanse politicoloog John Wallach stelt dat *aretè* en de democratie niet los van elkaar kunnen worden gezien. De

¹⁴⁷ Ibidem, 252–253; J. Blok, *Citizenship in Classical Athens* (Cambridge 2017) 198–200.

¹⁴⁸ Blok, *Citizenship in Classical Athens*, 188.

¹⁴⁹ Sinclair, *Democracy and participation in Athens*, 65.

¹⁵⁰ Thuc., 1.139–45.

¹⁵¹ M.H. Hansen, ‘How did the Athenian Ecclesia vote?’, in: P.J. Rhodes ed., *Athenian Democracy* (Oxford 2004) 40–61, aldaar 40.

¹⁵² C. H. Lyttkens, ‘Institutions, taxation and market relationships in Ancient Athens’, *Journal of Institutional Economics* 6 (2010) 505–527, aldaar 512.

¹⁵³ Ober, *Mass and Elite in Democratic Athens: Rhetoric, Ideology and the Power of the People*, 84.

trièrarchia, die duidelijk samenhangt met de democratie is een middel om *aretè* te vergaren.¹⁵⁴ Het succesvol vervullen van een *trièrarchia* bracht niet alleen persoonlijke voldoening maar ook eer en de erkenning van anderen omdat het een dienst was ten gunste van de *polis*.¹⁵⁵

In zogenaamde *dikasteria* of juryrechtbanken werd niet alleen rechtgesproken over misdadigers. Het was ook de plek waar politici op hun beleid en voorstellen in de volksvergadering konden worden aangevallen.¹⁵⁶ Tijdens dit soort rechtszaken wezen redenaars vaak op de materiële bijdragen die hun cliënten en hun voorouders aan de *polis* hadden bijgedragen. Een voorbeeld hiervan is Isaios die zijn toehoorders er aan herinnert dat zijn voorouders vele *trièrarchiai* hebben vervuld: 'Heren. Onze voorvaders, die dit bezit hebben verworven en nagelaten, hebben elke vorm van *khoregia* vervuld. Hebben grote sommen geld bijgedragen aan jullie oorlogen en zijn nooit gestopt met *trièrarchiai* te vervullen.'¹⁵⁷ In Lysias 7 wordt de jury gewezen op de diensten die de spreker heeft vervuld:

Ik verzoek u dan ook om minder geloof te hechten aan dergelijke beweringen [de beweringen van de aanklager] [...] Denkend aan wat hier gezegd is en hoe mijn staat van dienst als burger verder is. Ik heb aan al wat mij werd opgedragen met meer inzet voldaan dan ik formeel verplicht was. In het uitmonsteren van een trireem, in het opbrengen van oorlogsbelasting, in het financieren van toneelkoren en bij de overige gemeenschapdiensten betoon ik mij minstens zo gul als elke andere burger.¹⁵⁸

Deze diensten waren volgens de spreker alleen mogelijk geweest door persoonlijke wegcijfering en waren zelfs groter dan van iemand verwacht kon worden. De bewezen diensten worden hier duidelijk aangevoerd als reden om de aangeklaagde te geloven. Er zijn nog andere voorbeelden te geven van redenaars die hun (voormalige) rol als *trièrarchos* benadrukten.¹⁵⁹ De redenaars benadrukten deze vrijgevigheid niet zonder reden, blijkbaar diende het een doel. Ober stelt dat uitvoerders van liturgieën, dus ook *trièrarchoi*, hoopten op *charis* (dankbaarheid) voor hun bewezen diensten.¹⁶⁰ Door het benoemen van hun

¹⁵⁴ J. R. Wallach, 'Demokratia and Arete in Ancient Greek Political Thought', *Polis: The Journal for Ancient Greek Political Thought* 28 (2011) 181–215, aldaar 214–15.

¹⁵⁵ Dem., 51.7.

¹⁵⁶ M.H. Hansen, 'Rhetores and Strategoi in Fourth-Century Athens', *Greek, Roman and Byzantine Studies* 24 (1983) 151–180, aldaar 152–154.

¹⁵⁷ Isae., 5.41. (eigen vertaling).

¹⁵⁸ Lys. 7.31.

¹⁵⁹ Lys. 21.1-3; Isoc. 18.63.

¹⁶⁰ Ober, *Mass and Elite in Democratic Athens: Rhetoric, Ideology and the Power of the People*, 228.

vrijgevigheid jegens de *polis* verwachtte de aangeklaagde partij duidelijk sympathie op te wekken bij de juryleden. De juryleden werden door middel van loting gekozen, waardoor de kans groot was dat zij zelf eens op een trireem als roeier hadden gediend. Wanneer dit het geval was, dan is het waarschijnlijk dat zij extra sympathie hadden voor succesvolle *trièrarchoi*.

Volgens Ober achtten Atheners welvaartsverschillen, niet per se onrechtvaardig. De Atheners geloofden dat het economische surplus van de rijksten ten goede moest komen aan het algemene belang van de *polis*.¹⁶¹ De Atheense *demos* vond manieren om dit aan te moedigen, waarvan de *trièrarchia* een goed voorbeeld is.¹⁶² Eerder kwam al aan bod dat het heffen van directe belastingen problemen met zich meebracht.¹⁶³ Het was namelijk lastig om na te gaan wat de precieze bezittingen van een burger waren. De *trièrarchia* was door deze beperking het hoogst haalbare. De vloot werd gefinancierd, maar de mate van participatie van burgers bleef beperkt. Dit was alleen weggelegd voor hen die een trireem bekostigden. Dit betekende echter niet dat er geen zorgen waren over de grote economische ongelijkheid. Welvaart gaf een Athener politieke bewegingsvrijheid binnen de *polis*. De belangen van de *aristoi* konden potentieel ingaan tegen het belang van de massa, waardoor volgens Ober het gevaar bestond dat de rijksten een 'state within a state' konden vormen.¹⁶⁴

Politieke participatie van de *thètes*

De triremen die het Egeïsche gebied domineerden in naam van de Atheense democratie werden door de allerrijksten gefinancierd. De roeiers die de triremen bemanden waren echter minstens zo belangrijk.¹⁶⁵ Na de Perzische Oorlogen werd onder leiding van Athene, de Delische Bond gevormd. De vloot groeide enorm en oorlogscampagnes duurden steeds langer. Er dienden naar schatting 170 roeiers op één trireem. Voor een vloot van honderd triremen waren dus 17.000 roeiers nodig.¹⁶⁶ De bemanning bestond grotendeels uit *thètes*, burgers uit Solons laagste inkomensklasse.¹⁶⁷ In 594/3 had Solon de burgerij op basis van bezit ingedeeld in vier klassen. Aanvankelijk was het *thètes* verboden ambten uit te voeren, maar ze mochten wel deelnemen aan de *ekklesia* en *dikasteria*. Het gebruik van deze benaming is te betwisten

¹⁶¹ Ibidem, 199.

¹⁶² Ibidem, 199.

¹⁶³ Kaiser, 'The Athenian Trierarchy: mechanism design for the private provision of public goods', 449.

¹⁶⁴ Ober, *Mass and Elite in Democratic Athens: Rhetoric, Ideology and the Power of the People*, 204.

¹⁶⁵ Sinclair, *Democracy and participation in Athens*, 8.

¹⁶⁶ J. S. Morrison e.a., *The Athenian Trireme: the history and reconstruction of an Ancient Greek warship*. (Cambridge 2000) 249.

¹⁶⁷ Kurt Raaflaub, J. Ober en R. Wallace, *Origins of Democracy in Ancient Greece* (Berkeley, Los Angeles, London 2007) 117.

aangezien de indeling van de samenleving in klassen vanaf de vierde eeuw betekenisloos was. Het is namelijk waarschijnlijk dat de *thètes* vanaf de vierde eeuw ambten konden bekleden.¹⁶⁸ Aangezien deze benaming in de literatuur gebruikelijk is en dus om verwarring te voorkomen, wordt ook in deze scriptie de classificering van *thètes* gebruikt.¹⁶⁹ Het overgrote deel van de bemanning bestond uit *thètes*, maar ook slaven en *metoikoi* maakten deel uit van de bemanning.¹⁷⁰ *Metoikoi* waren buitenlanders die in Athene woonden en dus geen burgerschap hadden.¹⁷¹

Er is weinig geschreven bronmateriaal over de *thètes* en hun rol in de democratie beschikbaar. Dit is niet zo wonderbaarlijk, gezien de lage mate van geletterdheid onder de *thètes*: zij waren dus niet in staat over zichzelf te schrijven. Burgers die wel konden schrijven hadden volgens Strauss geen hoge dunk van de *thètes* en bagatelliseerden de rol van de *thètes* in de democratie.¹⁷² De *thètes* vervulden als roeiers een sleutelrol in het Atheense imperium. Door hun tijdsgenoten werden ze echter niet altijd als zodanig beschouwd. Aristoteles en Thucydides schilderden de roeiers soms af als gepeupel.¹⁷³ Echter, Thucydides toonde soms ook respect voor hun discipline en gehoorzaamheid.¹⁷⁴ Om meer te weten te komen over de rol van de gewone burger moeten we dus verder gaan dan de geschreven bronnen. Ober ondersteunt dit punt door te stellen dat Atheense burgers bekend raakten met de politiek door de instituties van het Atheense publieke leven. Door deze instituties leerden burgers samenwerken. Voorbeelden hiervan zijn vergaderingen binnen de *deme*, theater en ambten.¹⁷⁵ De vloot kan ook als zo'n institutie gezien worden.

Vanaf 451 stond er een financiële vergoeding tegenover het bijwonen van de *ekklesia*. Waarschijnlijk maakte dit het voor meer burgers mogelijk en aantrekkelijker om de volksvergadering bij te wonen. Voor *thètes* die op het platteland woonden, was deze vergoeding volgens de Amerikaanse historica Deborah Kamen niet voldoende om af te reizen

¹⁶⁸ D. Kamen, *Status in classical Athens* (Princeton 2013) 98.

¹⁶⁹ Tevens is het in de secundaire literatuur gangbaar de Griekse, in plaats van de Engelse of Nederlandse benaming te gebruiken.

¹⁷⁰ Raaflaub, Ober en Wallace, *Origins of Democracy in Ancient Greece*, 117–118.

¹⁷¹ J. Watson, 'The Origin of Metic status at Athens', *The Cambridge Classical Journal* 56 (2010) 259–278, aldaar 259–261.

¹⁷² Strauss, 'The Athenian trireme, School of Democracy', 321.

¹⁷³ Thuc., 8.72.2, 8.86.6; Arist. *Pol.*, 7.1327b 7–9. Hierbij moet in acht worden genomen dat Aristoteles geen voorstander van democratie was.

¹⁷⁴ Thuc., 2.89.9.

¹⁷⁵ Ober, *Democracy and Knowledge: Innovation and learning in Classical Athens*, 272–274.

naar het stedelijke centrum. Zij konden immers hun boerderijen niet in de steek laten.¹⁷⁶ Bovendien waren arme burgers minder bedreven in de retorica dan de rijke burgers die daar een opleiding voor hadden gevolgd, de *rhetoires*.¹⁷⁷ Effectief betekende dit dat arme burgers van het platteland minder politieke invloed hadden dan rijke burgers uit de stad.

Het feit dat de vloot vele duizenden roeiers nodig had droeg waarschijnlijk meer bij aan de politieke participatie van de *thètes*. Mogelijk verlieten dankzij de gegroeide vloot duizenden Atheners het platteland. Zij trokken naar het stedelijke centrum om op de schepen te dienen. Doordat er nu meer *thètes* in het stedelijke gebied woonden, werd het voor meer van hen mogelijk om de *ekklesia* bij te wonen. Tevens is het aannemelijk dat met deze trek naar de stad ook hun gewoontes, loyaliteit en blik op de wereld veranderden. Davies stelt dat de *thètes* hierdoor niet meer alleen gefixeerd waren op hun plattelandsgemeenschappen maar dat hun loyaliteit bij de gehele *polis* kwam te liggen.¹⁷⁸ De *thètes* werden zich er bewust van dat ze deel uitmaakten van een groep die vele malen groter was dan hun oude lokale gemeenschappen.

Strauss stelt dat de vloot op nog een manier bijdroeg aan de politieke participatie van de *thètes*. Strauss stelt zelfs dat de *thètes* de ruggengraat van de democratie vormden: 'Year in year out, the *thètes*, the backbone of the democracy, sat on triremes and pulled oars, or served as petty officers or, less commonly, as marines and archers. The experience shaped their collective consciousness.'¹⁷⁹ Door de gezamenlijke ervaringen van de *thètes*, ontwikkelden de *thètes* een gezamenlijke identiteit. De vloot werd hierdoor een onbewuste 'school van de democratie' en onderwees de *thètes* in solidariteit, gelijkheid en vrijheid voor de *thètes* als groep.¹⁸⁰ Volgens Strauss waren dit waarden die de Atheners aan de democratie verbonden.¹⁸¹ Bij de aristocratie zagen we juist dat aan individuele vrijheid groot belang werd gehecht. De roeiers waren zeker van belang voor de vloot en daarom van essentieel belang voor het Atheense imperium. Echter, stellen dat roeiers van oudsher de ruggengraat van de democratie vormden gaat te ver. Immers, de democratie bestond ook al voordat Athene de grootste zeemacht in het Egeïsche gebied werd.

¹⁷⁶ Kamen, *Status in classical Athens*, 104.

¹⁷⁷ Ober, *Mass and Elite in Democratic Athens: Rhetoric, Ideology and the Power of the People*, 112–114.

¹⁷⁸ J.K. Davies, 'Society and Economy', in: D. Lewis e.a. ed., *The Cambridge Ancient History* (Cambridge 1992) 287–305, aldaar 291–300.

¹⁷⁹ Strauss, 'The Athenian trireme, School of Democracy', 316.

¹⁸⁰ *Ibidem*, 320.

¹⁸¹ *Ibidem*, 314–319.

Daarentegen lijkt het wel aannemelijk dat de roeiers zich bewuster werden van hun nieuwverworven positie in de *polis*. Politieke participatie vereist een zekere mate van politiek bewustzijn. Wanneer iemand zich niet bewust is van het feit dat hij in theorie als roeier evenveel te zeggen heeft als iemand van de elite dan zal hij waarschijnlijk ook niet participeren in de democratie. De *thètes* wonnen aan zelfvertrouwen doordat de vloot steeds meer aan belang won voor Athene.¹⁸² De vloot was van essentieel belang geworden voor het Atheense imperium. De roeiers die de triremen bemanden waren essentieel: zonder roeiers geen vloot. De burgers die op de triremen dienstdeden werden zich hier waarschijnlijk langzamerhand bewust van. Door het toegenomen belang van de vloot, kwamen de *thètes* tot het besef dat ze er politiek toe deden in de *polis*. Dienstdoen op een trireem was een ervaring die bevorderlijk was voor het politieke bewustzijn.

De *thètes* begonnen zich door de vormgeving en werking van de triremen ook te beseffen dat ze tot eenzelfde groep behoorden. Het besturen van een trireem was niet eenvoudig. Er zaten zo'n 170 roeiers op één schip die allemaal hetzelfde ritme aan moesten houden. Ze volgden allemaal de bevelen van de *keleustes*, de officier die het roeiritme aangaf.¹⁸³ De *kopes xunembole*, het gelijktijdig insteken van de riemen was essentieel voor de besturing van het schip.¹⁸⁴ De roeiers zaten dicht op elkaar, moesten samenwerken en zagen elkaar op hun zwakste momenten tijdens gevechten, hetgeen zorgde voor verbroedering. Al deze zaken zorgden ervoor dat het dienen op een trireem een gezamenlijke ervaring was, waardoor de roeiers elkaar goed leerden kennen.¹⁸⁵ De sleutel tot succes was samenwerken en orde. De individuele roeier ontwikkelde zo een loyaliteit jegens de groep. Voor de instelling van de *trièrarchia* hadden de *thètes* geen mogelijkheid om deel uit te maken van zo'n gedisciplineerde groep zoals het leger.¹⁸⁶ Vanaf de instelling van de *trièrarchia* konden ze laten zien waartoe ze in staat waren op militair gebied. In een passage van *De Staat*, wijst Plato's Socrates op het belang van militaire dienst als bewustwordingsproces. Een arme man komt tot de conclusie dat hij met zijn fitte lichaam van meer waarde is voor het leger dan een rijke man met overgewicht.¹⁸⁷ Aangezien de vloot en het leger beide militaire aangelegenheden

¹⁸² Ibidem, 315.

¹⁸³ Morrison e.a., *The Athenian Trireme: the history and reconstruction of an Ancient Greek warship.*, 249.

¹⁸⁴ Aesch., *Pers.*, 396.

¹⁸⁵ Strauss, 'The Athenian trireme, School of Democracy', 318.

¹⁸⁶ D.M. Pritchard, *Sport, Democracy and War in Classical Athens* (Cambridge 2013) 202.

¹⁸⁷ Pl., *Resp.*, 556-557.

betreffen, is het aannemelijk dat dienstdoen in de vloot ook bevorderlijk was voor het bewustwordingsproces van de Athener.

Deelconclusie

In het bovenstaande heb ik geprobeerd te achterhalen wat deelname aan de *trièrarchia* betekende voor de mogelijkheden tot politieke participatie aan de vijfde -eeuwse Atheense democratie. De mogelijkheid tot politieke participatie is van twee groepen bekeken: de *trièrarchoi* en de *thètes*. De *trièrarchoi* behoorden tot de bovenlaag van de Atheense samenleving en streefden middels de *trièrarchia*, *aretè* na. De rijke burgers uit deze bovenlaag hadden belangen die zij middels de volksvergadering probeerden te verdedigen. In de volksvergadering werd besloten welke politieke koers zou worden gevolgd. Elke Atheense burger had spreek en stemrecht, in theorie waren alle burgers dus politiek gezien gelijk aan elkaar. *Aretè* en democratie kunnen niet los van elkaar worden gezien. Hoe groter het aanzien van een burger, des te eerder er naar zijn voorstellen geluisterd werd.¹⁸⁸ De *trièrarchia* functioneerde als participatievehikel voor de elite. Middels de *trièrarchia* verkreeg de elite aanzien, waardoor ze aan politieke invloed wonnen. Ober stelt dat dankzij de democratie, het volk, waaronder de *thètes*, onmisbaar was geworden voor de elite. Binnen de elite was een constante strijd om de politieke steun van het volk.¹⁸⁹

De *trièrarchia* voorzag de *trièrarchoi* van mogelijkheden tot individueel participeren. Daarentegen werden de *thètes* zich middels de vloot bewust van hun positie als groep binnen de *polis*. De *thètes* ontwikkelden door gedeelde ervaringen, loyaliteit jegens elkaar. De *thètes* werden zich er bewust van dat ze deel uitmaakten van een grotere groep dan alleen hun lokale gemeenschap.¹⁹⁰ Dankzij de essentiële rol die de vloot speelde, wonnen de *thètes* aan zelfvertrouwen. De *thètes* werden zich bewust van hun politieke rol binnen de *polis* en hun mogelijkheden tot politieke invloed. In hoeverre de *thètes* daadwerkelijk gebruik maakten van hun nieuwverworven politieke positie blijft onduidelijk en verdient verder onderzoek. Door te kijken naar voorstellen die gedaan werden in de volksvergadering kan er misschien een antwoord gegeven worden op deze vraag.

¹⁸⁸ Wallach, 'Demokratia and Arete in Ancient Greek Political Thought', 214–215.

¹⁸⁹ Ober, *Mass and Elite in Democratic Athens: Rhetoric, Ideology and the Power of the People*, 84.

¹⁹⁰ Davies, 'Society and Economy', 291–300.

Conclusie

In de Archaische Periode had de Atheense *polis* geen oorlogsvloot in bezit. Wanneer de Atheners ten strijde trokken, dan werden er schepen gebruikt die in privaat bezit van aristocraten waren. Rond het jaar vijfhonderd trad er een maritieme 'eigendomsrevolutie' op: de Atheense *polis* ontwikkelde een vloot die in eigen bezit was. In ongeveer dezelfde periode transformeerde Athene van een aristocratie naar een democratie. Daarom werd in deze scriptie geprobeerd een antwoord te geven op wat de verandering van de Atheense vloot, bestaande uit private schepen, naar een vloot bestaande uit schepen in het bezit van de *polis* betekende voor de politieke emancipatie van de Atheense burger in de democratie. Dit antwoord kwam tot stand door te kijken naar de sociale instituties van de Atheense *polis*.

In dit onderzoek werd gekeken naar twee groepen burgers: de aristocraten en de *thètes*. Enkele uitzonderingen daargelaten, is het vanwege beperkt bronmateriaal lastig gebleken conclusies te trekken voor individuele burgers. Het bronmateriaal dat aan individuen te koppelen was, kwam uit het corpus van bekende en gelauwerde redenaars of geschiedschrijvers zoals Lysias en Thucydides. Het is maar de vraag in hoeverre deze auteurs representatief waren voor de gehele groep. Van de honderden andere *trièrarchoi* is mij niets bekend dat nuttig bleek voor dit onderzoek. Hierdoor is alleen mogelijk gebleken conclusies te trekken voor groepen burgers. De behandelde groepen burgers zijn natuurlijk ook niet homogeen. Binnen de aristocraten en *thètes* bestonden waarschijnlijk grote verschillen. De vraag is dan in hoeverre het gerechtvaardigd is om aan de hand van beperkt bronmateriaal, algemene conclusies te trekken over niet uniforme groepen. Desalniettemin denk ik dat, ondanks de tekortkomingen, dit onderzoek toch een goed beeld vormt van de maritieme 'eigendomsrevolutie' en de gevolgen hiervan voor de politieke emancipatie van de Atheense burgers.

Van Wees en Wallinga stellen dat in de Archaische tijd de vloot door de aristocratische *naukraroi* bijeen werd gebracht. Er is echter onvoldoende bewijs dat de Archaische Atheense scheepswerving berustte op formele instituties zoals de *naukraria*. Waarschijnlijker is Gabriëlsens verklaring. Hij stelt dat de aristocratie bereid was tot het leveren van schepen vanuit hun informele streven naar excellentie of *aretè*. De aristocratie had een bevoorrechte positie en waren zich daar ook van bewust. Zowel de aristocratische gemeenschap als de rest van de Atheners verwachtten dat de aristocraten zich opstelden als leiders en verdedigers van de Atheense *polis*. Aan de militaire verdediging van de *polis* in het bijzonder werd veel waarde

gehecht. Na de hervormingen van Kleisthenes transformeert Athene van een aristocratie naar een democratie. Hoewel dit in theorie een indamming van de aristocratische macht betekent, is het aannemelijk dat de aristocraten in de praktijk naar omstandigheden niet veel macht verloren. De Atheense aristocraten bleven zichzelf als leiders van de *polis* zien en hielden vast aan hun streven naar *aretè*.

Aristocraten bleven onverminderd streven naar *aretè*. Maar dit streven nam op het gebied van de vloot een andere vorm aan. Het streven naar *aretè* werd geformaliseerd: de vloot werd niet langer middels informele instituties bijeengebracht maar door de *trièrarchia*, een formele institutie. Dankzij de *trièrarchia* werd de vloot gefinancierd door de Atheense bovenlaag maar kwam in het bezit van de gehele *polis*. Op het eerste gezicht leverden de aristocraten hierdoor aan invloed in. De oorlogsschepen zijn immers niet meer in hun bezit, terwijl zij er wel economisch verantwoordelijk voor waren. Het lijkt inderdaad aannemelijk dat de aristocraten aan politieke invloed in hebben moeten leveren. Dit kwam echter door de opkomst van de democratie en niet direct door de maritieme 'eigendomsrevolutie'.

Politieke participatie was onlosmakelijk verbonden met de democratie. In theorie werden dankzij de democratie alle burgers betrokken bij de politieke besluitvorming. Participeren was dus niet meer weggelegd voor alleen de bovenlaag, zoals in de voorgaande eeuwen wel geval was. De aristocraten hadden door toedoen van de democratie dus minder politieke bewegingsvrijheid om hun eigen belangen te verdedigen. De *trièrarchia* kwam op in deze tijd van democratische hervormingen en vormde als het ware een compromis tussen de behoefte van het normale volk aan meer macht en de aristocraten die een leidende rol wilden blijven spelen. Zoals Ober stelt hadden de aristocraten door de veranderde omstandigheden de steun van het volk nodig. Athene was een democratie geworden maar de nieuwe politieke orde was geen *tabula rasa*. Zoals gezegd was *aretè* nog steeds van groot belang voor de Atheense samenleving. Bovendien hing *aretè* nauw samen met de democratie. Eén van de drijfveren van aristocraten om een *trièrarchia* te vervullen lag in het belang dat hier door de gemeenschap aan gehecht werd. Iemand met een hoog aanzien had net als in de Archaïsche Periode meer invloed, zijn voorstellen hadden waarschijnlijk meer kans van slagen. In hun honger naar politieke invloed leerden aristocraten om te gaan met de veranderde politieke situatie. De *trièrarchia* zorgde voor steun vanuit de bevolking en diende op die manier als uitlaatklep van aristocratische politieke ambitie.

De *trièrarchia* was niet alleen gunstig voor de politieke positie van de aristocratie in de Atheense democratie, ook de politieke posities van de *thètes* verbeterden. De *thètes* waren traditioneel gezien een groep die buitengesloten werd en in de besluitvorming weinig voorstelden. Dankzij de democratie werden de *thètes* dankzij hun status als burger op het gebied van politieke besluitvorming een onmisbaar deel van de gemeenschap. Door toedoen van de maritieme 'eigendomsrevolutie' werden de *thètes* zich bewust van hun verbeterde politieke positie. De essentiële rol als roeiers van de vloot, die door toedoen van de maritieme 'eigendomsrevolutie' zo had kunnen groeien en de identiteitsvorming die hier aan verbonden was, droegen bij aan het politieke bewustwordingsproces van de *thètes*. De *thètes* werden zich er bewust van dat ze tot de gehele Atheense *polis* behoorden, in plaats van alleen tot hun oude lokale gemeenschappen. Tevens verwierven ze het noodzakelijke minimum aan sociale prestige en zelfvertrouwen die hun politieke participatie mogelijk maakte in de gemeenschap waar zij zichzelf nu toe rekenden.

Rond 410 vond er een institutionele veranderingen plaats binnen de *trièrarchia*. De *syntrièrarchia* werd ingesteld waardoor het mogelijk werd om met meerdere individuen tegelijkertijd een trireem te financieren. Hierdoor lag de verantwoordelijkheid niet langer bij één burger, maar bij meerdere. In dit onderzoek is gebleken dat de scheepswerving van de Atheense vloot door de eeuwen heen veranderde maar dat het functioneren van de Atheense scheepswerving wel afhankelijk bleef van het individuele aristocratische streven naar *aretè*. De vraag is of er nog steeds *aretè* nagestreefd werd na de instelling van de *syntrièrarchia*. Of werden economische redenen belangrijker? Functioneerde de *trièrarchia* na deze verandering nog steeds als uitlaatklep van individuele aristocratische politieke ambities of verdwenen de *trièrarchoi* in de anonimiteit? Om een antwoord te kunnen geven op de vraag of de instelling van de *syntrièrarchie* een breuk betekende in het aristocratische streven naar *aretè* is verder onderzoek vereist.

In dit onderzoek heb ik geprobeerd een bijdrage te leveren aan het debat omtrent de rol die sociale instituties speelden in de verhouding tussen de Atheense democratie enerzijds en politieke emancipatie anderzijds. Voorts hoop ik dat ik heb kunnen aantonen dat de bestudering van deze verhouding effectief aangepakt kan worden door naar sociale instituties te kijken. In dit onderzoek is gekeken naar de sociale instituties op het gebied van scheepswerving. Deze benadering van de verhouding tussen politieke emancipatie en de democratie verdient verder onderzoek. Bijvoorbeeld door te kijken naar het belang van het

huwelijk in de Atheense *polis*.

De institutionele veranderingen die de maritieme 'eigendomsrevolutie' teweegbracht, waren van groot belang voor de politieke positie van zowel de Atheense aristocraten, als de *thètes*. De maritieme 'eigendomsrevolutie' vond plaats in een roerige tijd van democratische ontwikkelingen die een bedreiging vormde voor de aristocratische machtspositie. De *trièrarchia* diende als emancipatoir participatievehikel in de Atheense politiek, voor zowel de *thètes*, als de aristocratie. De *thètes* werden zich bewust van hun politieke positie terwijl de aristocraten leerden te roeien met de riemen die ze hadden. Ondanks hun veranderde rol bleef de bovenlaag in staat een leidende rol te spelen in de Atheense politiek.

Bronvermelding

Afbeeldingen

Figuur 1: De Olympias, een reconstructie van een vierde -eeuwse trirem, (Alchetron)
[https://alchetron.com/Olympias-\(trireme\)](https://alchetron.com/Olympias-(trireme)), geraadpleegd op 22-03-2018.

Primaire bronnen

Aeschylus, *Persai*, vertaling van A.H. Sommerstein (Cambridge 2008) uit de Loeb Classical Library.

[Aristoteles], *Athenaion Politeia*, vertaling van H. Rackham (Cambridge, Londen 1981) uit de Loeb Classical Library.

Aristoteles, *Politiká*, vertaling van H. Rackham (Londen 2015) uit de Loeb Classical Library.

Demosthenes, vertaling van J.H. Vince (Cambridge 2014) uit de Loeb Classical Library.

Herodotus, vertaling van H.L. van Dolen, *Het verslag van mijn onderzoek* (Nijmegen 1995).

Homerus, *Iliias*, vertaling van M.A. Schwartz, *Iliias en Odyssee* (Amsterdam 2016).

Homerus, *Odysseia*, vertaling M.A. Schwartz, *Iliias en Odyssee* (Amsterdam 2016).

Hondius, J.J.E., e.a., *Supplementum Epigraphicum Graecum (SEG)* (Gieben 1923-).

Isaios, vertaling van W.H. Heinemann (Cambridge, Londen 1983) uit de Loeb Classical Library.

Isocrates, vertaling van G. Norlin en L. van Hook (Cambridge 2014) uit de Loeb Classical Library.

Jacoby, F., *Fragmente der Griechischen Historiker (FGrH)* (Berlijn 1923-).

Lysias, vertaling van J.A.E. Bons, *Lysias, redevoeringen* (Groningen 1993).

Pindaros, *Epinikia*, vertaling van P. Lateur, *Zegezangen* (Amsterdam 1999).

Thucydides, vertaling van M.A. Schwartz, *De Peloponnesische Oorlog* (Baarn 1986).

Tyrtaois, vertaling van D.E. Gerber, *Greek elegiac poetry: from the seventh tot the fifth centuries B.C.* (Cambridge 1999) uit de Loeb Classical Library.

Xenophon, *Hellenica*, vertaling van C.L. Brownson (Cambridge 2014) uit de Loeb Classical Library.

Secundaire literatuur

- Ahlberg-Cornell, G., *Fighting on land and sea in Greek geometric art* (Stockholm 1971).
- Akhavi, S., 'Social Institutions', *Iranian Studies* 31 (1998) 691–701.
- Billingmeier, J. C., en A. Sutherland-Dusing, 'The Origin and Function of the Naukraroi at Athens: An Etymological and Historical Explanation', *Transactions of the American Philological Association* 3 (1981) 11–16.
- Blok, J., *Citizenship in Classical Athens* (Cambridge 2017).
- Cairns, F., 'The "Laws of Eretria" ("IG" XII. 9 1273 and 1274): Epigraphic, Legal, Historical, and Political Aspects.', *Phoenix* 45 (1991) 296–313.
- Davies, J.K., *Athenian Propertied Families 600-300 B.C.* (Oxford 1971).
- — —, 'Society and Economy', in: D. Lewis e.a. ed., *The Cambridge Ancient History* (Cambridge 1992) 287–305.
- Finley, M. I., *Democracy: Ancient and Modern* (New Brunswick 1985).
- Gabrielsen, V., *Financing the Athenian Fleet - Public Taxation and Social Relations* (Baltimore 1994).
- — —, 'The Athenian Trierarchy' (zp 1991).
- Gagarin, M., 'Dike in Archaic Greek thought', *Classical Philology* 69 (1974) 186–197.
- Garlan, Y., *Guerre et économie en Grèce ancienne* (Parijs 1989).
- Garland, R., *The Piraeus from the Fifth to the First Century B.C.* (Londen 1986).
- Gray, D., 'Seewesen', in: F. Matz en H.G. Buchholz ed., *Archaeologica Homerica* (Göttingen 1974).
- Haas, C.J., 'Athenian Naval Power before Themistocles', *Historia* 34 (1985) 29–46.
- Hansen, M.H., 'How did the Athenian Ecclesia vote?', in: P.J. Rhodes ed., *Athenian Democracy* (Oxford 2004) 40–61.
- — —, 'Rhetores and Strategoi in Fourth-Century Athens', *Greek, Roman and Byzantine Studies* 24 (1983) 151–180.
- Hansen, M.H., en T.H. Nielsen, *An Inventory of Archaic and Classical Poleis* (Oxford 2004).
- Jeffery, L., *Local scripts of Archaic Greece* (Oxford 1991).
- Kaiser, B.A., 'The Athenian Trierarchy: mechanism design for the private provision of public goods', *The Journal of economic history* 67 (2007) 445–480.
- Kamen, D., *Status in classical Athens* (Princeton 2013).
- Keil, B., *Anonymus Argentinensis: Fragmente zur Geschichte des Perikleischen Athen aus einem Strassburger Papyrus* (Straatsburg 1902).
- Kyriazis, N., 'Democracy and Institutional Change', *European Research Studies* 10 (2007) 65–82.

- Lape, S., *Race and citizen identity in the classical Athenian democracy* (Cambridge 2010).
- Lyttkens, C. H., 'Institutions, taxation and market relationships in Ancient Athens', *Journal of Institutional Economics* 6 (2010) 505–527.
- Mitchell, T., *Democracy's beginning: the Athenian story* (London 2015).
- Morrison, J. S. e.a., *The Athenian Trireme: the history and reconstruction of an Ancient Greek warship*. (Cambridge 2000).
- Morrison, J., en R. Williams, *Greek oared ships 900-322 BC*. (Cambridge 1968).
- Ober, J., *Democracy and Knowledge: Innovation and learning in Classical Athens* (Princeton 2008).
- , *Mass and Elite in Democratic Athens: Rhetoric, Ideology and the Power of the People* (Princeton 1989).
- , 'The original meaning of democracy': Capacity to do things, not majority rule', *Constellations* 15 (2008) 3–9.
- Pritchard, D.M., 'Public Finance and War in Ancient Greece', *Greece & Rome* 62 (2015) 48–59.
- , *Sport, Democracy and War in Classical Athens* (Cambridge 2013).
- Raaflaub, Kurt, 'A Historian's Headache: How to read "Homeric Society"?', in: N. Fisher en H. Van Wees ed., *Archaic Greece: New Approaches and New Evidence* (Londen 1998) 169–193.
- Raaflaub, Kurt, J. Ober, en R. Wallace, *Origins of Democracy in Ancient Greece* (Berkeley, Los Angeles, London 2007).
- Rhodes, P.J., *A commentary on the Aristotelian Athenaion Politeia* (Oxford 1981).
- , 'The organization of Athenian public finance', *Greece & Rome* 60 (2013) 203–231.
- Robinson, E. W., *Democracy Beyond Athens: Popular Government in the Greek Classical Age* (Cambridge 2011).
- Sinclair, R., *Democracy and participation in Athens* (Cambridge 1991).
- Solmsen, F., 'Ναύκραρος ναύκλαρος ναύκληρος', *Rheinisches Museum für Philologie* 53 (1898) 151–158.
- Strauss, Barry S., 'The Athenian trireme, School of Democracy', in: Josiah Ober en Charles Hedrick ed., *Dēmokratia: a conversation on demacracies, ancient and modern* (Princeton 1996) 313–325.
- Tuomela, R., 'Collective Acceptance, Social Institutions and Social Reality', *The American Journal of Economics and Sociolgy* 63 (2003) 123–165.
- Vanderpoel, E., en W. Wallace, 'The Sixth-century Laws from Eretria', *Hesperia* 33 (1964) 381–391.
- Wallach, J. R., 'Demokratia and Arete in Ancient Greek Political Thought', *Polis: The Journal for Ancient Greek Political Thought* 28 (2011) 181–215.

- Wallinga, H. T., *Ships and Sea-Power before the Great Persian War - The Ancestry of the Ancient Trireme* (Leiden 1993).
- Watson, J., 'The Origin of Metic status at Athens', *The Cambridge Classical Journal* 56 (2010) 259–278.
- Van Wees, H., *Ships and silver, taxes and tribute: a fiscal history of archaic Athens* (Londen 2013).
- — —, 'Those who sail are to receive a wage': Naval warfare and finance in Archaic Eretria', in: G. Fagan en M. Trundle ed., *New Perspectives on Ancient Warfare* (Leiden; Boston 2010) 205–226.
- Wilson, P., *The Athenian institution of the khoregia: the chorus, the city and the stage* (Cambridge 2000).
- Wood, A.K., *Warships of the Ancient World* (Oxford 2013).